श्रीसरस्वती शरणम् ।

दशमे वर्षे] श्रावणस्य पूर्णिमा सं० १९९१. [द्वितीय-संख्या

रागद्वेषनिशाटनं विधुरयन् मोहं तमो नाशयन्
तामिस्रं जडवादकैरवकुलं ज्ञानत्विषा ग्लापयन् ।
विद्वत्कोकमशोकयन् नयसुधीरोलम्बमुन्मीलयन्
संजातः सुमनोमनो मधुरयन् सर्वत्र "सूर्योदयः" ॥

सम्पादकः—

श्रीमान् अन्नदाचरणशर्मा तर्कचूडामणिः

[महामहाध्यापकः, महामहोपाध्यायः]

—०:*:०—

उद्गम-स्थानम्—

श्रीभारतधर्ममहामण्डलम्, (जगत्गंज) काशी ।

वार्षिकं मूल्यं मुद्रात्रयम् ।

संरक्षकेभ्यः ५) असमर्थेभ्यः छात्रेभ्यः १)

विश्वविद्यालयसदस्येभ्यः ३) पुस्तकालयेभ्यश्च १)

विषयसूची—

सूर्योदयः ।

दशमे वर्षे } श्रावणस्य पूर्णिमा सं० १६६१, { द्वितीय-संख्या

सम्पादकीया अभिप्रायाः ।

——:o:——

संस्कृताध्यायिनामुद्बोधनम् ।

——:o:——

भवन्ति ते सभ्यतमा विपश्चितां
मनोगतं वाचि निवेशयन्ति ये
नयन्ति तेष्वप्युपपन्ननैपुणा
गभीरमर्थं कतिचित्प्रकाशताम् । (भारविः)

अयि सुरभारतीसमुपासकाः ! अवदधतु भवन्तोऽपि उपरि निर्दिष्टपद्यार्थमभि, विमृशन्तु महाकवे र्हार्दम्, किमुद्दिश्य स हि महाकविरिदं काव्यमुज्जहारेति।

स हि महात्मा स्वकाव्याध्येतु विंदुषः प्रौढिमानमभिलषन् वाग्मितामाकांक्षति । सोऽभिलषति यत् संस्कृताध्यायिवर्गः सर्वत्रैव संसदि गोष्ठ्यां समाजे स्ववाचो युक्तेर्विस्तारेण स्वीयं हार्दं भावम् व्याख्यानादि-वैदुष्येण जनतायां साधु समासज्जयेत् । नीति-विदा विष्णुशर्मणापि—

"वाचां सर्वत्र वैचित्र्यं नीति विद्यां ददाति च" ।

"सदसि वाक्पटुता युधि विक्रमः" ।

इत्यादि व्याहरता साधु आविष्कृतोऽयमुपरिष्टादाशयः । परन्तु किं भवन्तः सम्प्रति पश्यन्ति संस्कृताध्यायिवर्गम् ? किं सोऽनुसरति महाकवेः पन्थानम् ?

"सिद्धं ह्येतद्वाचि वीर्य्यं द्विजानां" ।

इति भवभूतिरपि सङ्केतयति स्वकाव्याध्यायिवर्गं व्याख्यान-कलाशिक्षायाम् । परन्तु न जाने सर्वमिदमध्येतारोऽपि संस्कृतज्ञाश्छात्रा विद्वांसश्च कं लोकं समाश्रित्य तिष्ठन्ति । कां सुषुप्तिं सेवन्ते यत्तेषां निद्राभङ्ग एव न भवति । पुरत एव ते पश्यन्ति यत् अत्र संसदि ते समुपविष्टा भवन्ति तस्यामेव इंग्लिश-

भाषाभिज्ञा अज्ञातविषया अपि तत्रोत्थाय उपविश्य वा यथेच्छं व्याख्याना-दिना जनताः सम्बोध्य स्वमतप्रचारं विदधति । तत्रैव कृततूष्णीम इमे "मनसि गुडगुडायते बहि वक्तुं न शक्यते" इति लोकोक्तिं सफलयन्ति । किं बहुना अद्यत्वे बालकादारभ्य वृद्धं यावत् सर्वेऽपि इंग्लिशभाषाभिज्ञा व्याख्यानादिना पाश्चात्यसभ्यताप्रभवान् दोषान्, स्वबुध्या तु गुणानेव, प्रतिग्रामं प्रतिनगरं प्रति-जनहृदयेषु प्रवेश्य दुग्धे मद्यमिश्रणवत् भारतीयसंस्कृतिं विदूषयन्ति । परन्तु संस्कृतज्ञा विद्वांसो भारते जन्माधिकारत एव नेतृपदे आसीना अपि सर्वतः समाजात् दैनं दिनं बहिष्कृता भवन्तो हस्तोपरि हस्तं दत्त्वा विषीदन्ति, कालं वा परमेश्वरं वा प्रारब्धं वा विनिन्दन्ति । किन्तु मूलदोषं दूरीकर्तुं न बद्धपरि-करा भवन्ति, इति वयं शतशः भूयो भूय उद्घोषयामः । श्रीव्यासदेववद् वयमपि सर्वथा कथयामः ।

ऊर्ध्वबाहु र्विरौम्येष न च कश्चिच्छृणोति माम् ।
धार्मिकीयं परीक्षाहि सर्वं दोषं व्यपोहति" ॥

इति सर्वं प्रसरन्तं दोषसंघं निरीक्ष्यैव अखिलभारत-वर्षीय-संस्कृतधार्मिक-विश्वविद्यालय-(धार्मिकाध्यात्मिक-परीक्षायूनिवर्सिटी) तः धार्मिक्यः परीक्षाः प्रवर्तिताः सन्ति । यत्र सर्वत्रैव प्रथमा-मध्यमा-शास्त्रिपरीक्षाचार्य्य-परीक्षाप्रभृति परीक्षासु व्याख्यानशिक्षकाणां धार्मिकग्रन्थानाम् उपदेश-पारिजात-धर्मविज्ञान-पुराणरहस्य-धर्मकल्पद्रुम-प्रभृति-व्याख्यानोपयोगिनामपि सन्निवेशो विद्यते । येनानायासेनैव वाग्वैदुष्येण सहैव धार्मिक-व्याख्यानशिक्षापि साधु समधिगता भवति । सर्वोऽपि उपरि निर्दिष्टानां महाकवीनां हार्दोऽभिप्रायः सिद्धो भवति । यथाकथमपि संस्कृतज्ञाः छात्रा वराका अत्र उन्मुखा अपि भवन्ति । किन्तु तेषाम् अध्यापकाः स्वस्वाभाविकालस्यौदास्यादि-दोषतस्तान्निरोधयन्ति । ते केवलं यथाकथमपि राजकीयपरीक्षापाठ्यग्रन्थानामध्ययनं तत उत्तरणमेव स्वर्गसोपा-नोत्तरणं मन्यन्ते । परन्तु न पश्यन्ति ते सूक्ष्मेक्षिकया पूर्वतनानामस्माकं महा-कवीनाम् उपरि निर्दिष्टपद्याभिप्रायं नावलोकयन्ति सम्प्रति सर्वत्रैव प्रसरन्तं भारतीयसंस्कृति-विदूषकं पाश्चात्यसभ्यतादोषसमूहम् ।

'तैस्तु,—"अधीतमध्यापितमर्जितं यशः" ।

इति नियमात्सर्वं स्वकृत्यमनुष्ठितम् । इदानीन्तनेभ्यो भावुकेभ्यश्छात्रेभ्य-स्तु नवीनोऽवसरो देय एव । तेषामुपर्य्येव सर्वे साम्प्रतिका देशकालात्मविदा. विद्वांसो दोषं पातयन्ति । यत्ते वर्त्तमानयुगानुष्ठेयन्नानुतिष्ठन्ति इति । यदि ते धार्मिक-व्याख्यानाद्युपयोगि-ग्रन्थानामध्ययनेन धार्मिकीं परीक्षामुत्तरन्तो,

वाग्मित्वं सम्पादयितुं लब्धावसरा भवेयुश्चेत्तेषामुपरि सर्वोऽपि आसज्यमानः कलङ्कः सम्मार्जितः स्यात्तेनैव सह तैः लोके विद्याफलमपि आसादितं स्यात्। सार्धमेव व्याख्यानादिवैभवेन भारतीयसंस्कृतिप्रचारेण भारते प्रसरन्तं साम्प्रतिक-पाश्चात्य सभ्यताभवं दोषमपि दूरीकर्तुं ते समर्था भवेयुः। अध्ययनवेलायाञ्च इहत्यां धार्मिकीं परीक्षामुत्तीर्य्य ततो लब्धेन कियताऽर्थिकसाहाय्येन स्वाध्ययनेऽपि सौलभ्यं सम्पादयितुं समर्था भवेयुरिति। एकेनैव शस्त्रेण सर्वमपि स्वाभीष्टं तैः साधितं स्यादित्यत एवोक्तमस्माभिः "ऊर्ध्वबाहुरिति"

इङ्गिलशभाषाभिज्ञा अपि बोध्यन्ते यत्ते स्वमनसा गुणत्वेन कल्पितानां पाश्चात्यदोषाणां प्रसारेण भारतीयसंस्कृतिं विलोपयितुंतु नैव वाञ्छन्ति? तर्हि कथन्न ते इहत्यां धार्मिकीः पी० एच० डी०, बी० डी० सी०, युनियर, सिनियर,-प्रभृतिभारतीयसंस्कृति-परिचायिकाः परीक्षा दत्वा स्वज्ञानं परिमार्जितं कुर्वन्ति। येन स्यात्सुवर्णे सुगन्धसमवायावसर इति। नास्ति विमर्शावसरः। बहु व्यपगतं भारतीयं रत्नजातं सम्प्रति।

"उत्तिष्ठत जागृत प्राप्य वरान्निबोधत"

इति श्रुत्यनुसारिणी वरेयं धार्मिकी आध्यात्मिकी च परीक्षा भवतो बोधितुं सन्नद्धा सती निद्रितानां भवतां पुर एवोपस्थिता विद्यते। आर्य्यभावं पुरस्कृत्य नतमस्तका भूत्वा अस्याश्चरणयोः प्रणिपत्य वरामिमाम् प्राप्य निबोधत स्वीयं कर्तव्यजातमिति संक्षेपेणैव विरम्यते। × × × ×

स्त्रीशिक्षा।

यदि कुलोन्नयने सरसं मनो—
यदि विलास-कलासु कुतूहलम्।
यदि निजत्वमभीप्सितमेकदा,
कुरु सुतां श्रुतशीलवतीं तदा।

अयि प्रेयांसः पाठकाः!

अवधीयतामुपरि निर्दिष्टे पद्ये। सम्प्रति सर्वथा स्वाऽभ्युदयार्थं यतमाना नराः स्वस्वपद्धत्या स्त्रीशिक्षणेऽपि बद्धपरिकरा दृश्यन्ते। केचित् पाश्चात्यशिक्षया स्त्रीणामुन्नतिमभिलषन्ति। केचिच्च तासामशिक्षणमेव वरं मन्यन्ते। इत्थं विचारविभेदे वयं तूभाभ्यां विभिन्नमेव पन्थानं श्रेयस्करं स्त्रीशिक्षणे पश्यामः।

शिक्षणं तु स्त्रीणामावश्यकमेवेति सम्प्रति कस्यापि देशकालासमविदो

विदुषो वैमत्यन्नेह स्यात् । यतो हि उपरितनं पद्यं भवन्तः पश्यन्त्येव । श्रीमता मनुनापि ईदृशाभिप्रायकमेव पद्यं व्याहृतम् तथाहि—

कन्याप्येवं शिक्षणीया पालनीयातियत्नतः । इति

विचारतोऽप्यायाति यद् बाल-शिक्षायां यथा मातरः प्रवीणा भवन्ति न तथा पितरः । यदि ता मातरः शिक्षिता भविष्यन्ति तर्हि स्वल्पेनैव कालेन स्वसुतान् शिक्षितान् विधास्यन्ति । इत्यत्र तु नास्ति कियानपि सन्देहलेशः । प्राक्तने काले सर्वा अपि शिक्षिता मातरः स्वसुतान् सर्वथा योग्यतमान् निर्मान्ति स्म इति पुराणादिदर्शनतोऽनुमीयते । मार्कण्डेयपुराणे मदालसायाः कथा कस्य विदुषो दृष्टिगोचरं न गता स्यात् । सा हि स्वसुतान् लालयन्ती सत्येवाध्यात्मशिक्षया विभूषितान् करोति स्म । तथा सदाचारस्य स्वधर्मस्य मानवकर्तव्यस्य सर्वस्यापि मनुष्यापेक्षितस्य शिक्षणस्य संक्रमणं बाल्ये एव मदालसाप्रभृतयो विदुष्यो नार्यः स्वसुतेषु कुर्वन्ति स्म इति मार्कण्डेय-पुराणीयानि कियन्ति पद्यानि विदुषां विज्ञानायोदाहरामः ।

मदालसायाः स्वसुतोपदेशः ।

धरामरान् पर्वसु तर्पयेथाः समीहितं बन्धुषु पूरयेथाः ।
मायां प्रबोधेन निवारयेथा अनित्यतामेव विचारयेथाः ॥
सदा मुरारिं हृदि चिन्तयेथा स्तद्ध्यानतोऽन्तःषडरीञ्जयेथाः ।
मनः परस्त्रीषु निवर्तयेथा भार्य्यासृतावेव विचिन्तयेथाः ॥
राज्यं कुर्वन् सुहृदो नन्दयेथाः साधून्रक्षंस्तात यज्ञैर्यजेथाः ।
दुष्टान्निघ्नन् वैरिणश्चाजिमध्ये गोविप्रार्थे वत्स ! मृत्युं भजेथाः ॥
बालो मनो नन्दय बान्धवानां गुरोस्तथाज्ञाकरणैः कुमारः ।
स्त्रीणां युवा सत्कुलभूषणानां वृद्धो वने वत्स वनेचराणाम् ॥

इत्येवममृतपूर्णमुपदेशं शिक्षिता एवार्य्यमहिला दातुं समर्था भविष्यन्ति । इति स्त्रीणां शिक्षणन्तु आवश्यकमेव । परन्तु तत्र विचारणीयमिदं विद्यते यत्साम्प्रतम् पाश्चात्यशिक्षया तु तासाम् सर्वथा समातृत्व-पदविलोपेन सहैव भारतीयसंस्कृतेरपि समूलमुच्छेद एव भवति । अतः सर्वतः प्रसृमरस्यास्य पाश्चात्यसभ्यताविषदिग्धस्य शिक्षणस्य निरोधे यत्नः कार्य्यः । तस्य कृते तु अयमेव सदुपायोऽस्मान् साधु प्रतिभाति यत् सर्वत्रैव प्रतिगृहं प्रतिग्रामं स्वदेशीयभाषया तासां शिक्षणं भवेत् । तत्रापि च धार्मिक-ग्रन्थानां सन्निवेश आधिक्येन स्यात् । तासां शिक्षायै पृथक् पाठ्यग्रन्थानां प्रणयनं स्यात् । प्रथ-

मतः प्रारम्भिकशिक्षात आरभ्य उच्चतरकक्षां यावत् तासामन्य एव प्रकारः स्याच्छिक्षायां। तासां शिक्षापि सरला स्यात्। कियदेवेतिहासभूगोलगणितचित्रकर्म संगीतादि शिक्षणं विधाय धार्मिकग्रन्थानां शिक्षणमधिकं स्यात्। आयुर्वेद-स्वास्थ्यविज्ञान-सन्ततिरक्षण-शौचसूचीकर्म-प्रभृतिकर्मणामेव शिक्षणं तासां प्राकृतिकं विद्यते। इदानीम् इंग्लिशकलाशालासु तु तासां यत् शिक्षणं भवति तत्सर्वथा अप्राकृतिकमेव भवतीत्यस्माकं धारणा।

वयं स्त्रीशिक्षाया न विरोधिनः, परन्तु तासामस्वाभाविक-शिक्षायास्तु सर्वथैव विरोधिनः। इदानीं यत् पाश्चात्यभाषायां स्त्रीणां शिक्षणं भवति, तेन शिक्षणेन स्त्रीणां स्वास्थ्यं, मनोबलं, चरित्रबलं च सर्वमेव विकृतं जायते। प्रथमतस्तु सप्तसमुद्रीपारस्थाया भाषाया अध्ययनेन तासां शरीरं दुर्बलं जायते। तस्यां भाषायाञ्च धार्मिकाध्यात्मिकभावाभावेन च तासां मनोबलं दुर्बलं जायते। तस्यां भाषायांश्च विलासमयस्यैवेतिवृत्तस्य प्राधान्येन पाश्चात्यसभ्यताविषदिग्धतया च चरित्रबलमतीव क्षीणं जायते, इति नास्ति अविदितं तच्छिक्षामर्मज्ञानां विदुषाम्। अतो वयं सर्वानेव भारतीयसंस्कृतिसंगोपनपरान् विदुषो विज्ञापयामो यत् बालकास्तु अनया पाश्चात्यशिक्षया विकृतमस्तिष्का जाता एव। तेषां संगोपनन्तु दुस्तरतरं संजातमेवास्ति। अयमेको रोगस्तु कृतमूल एवास्ति भारते, तावदयमपरो गण्डस्योपरि विस्फोटकः समुत्पन्नो दृश्यते यत् स्त्रियोऽपि तेनैव मार्गेण नीयमाना दृश्यन्ते।

स्त्रीशिक्षायान्तु नास्ति अयं रोगस्तथा दृढमूल इत्येतस्य प्रतिकारोऽधुना कर्तुं पार्य्यते। अतश्च सर्वप्रथमं सूचयामः स्त्रीणां शिक्षणं स्वहस्ते कर्तुमिति। स्त्रीणां रक्षयैव देशस्य समाजस्य सर्वथा रक्षा भवतीति सर्वतन्त्रसिद्धान्तसिद्धोऽयमर्थः।

"स्वकुलं सन्ततिञ्चैव पूर्वान् पितृपितामहान्।
आत्मानञ्च त्रिवर्गं च दारान् रक्षन् हि रक्षति" ॥

अतः—'उत्तिष्ठत, जागृत प्राप्य वरान्निबोधत' इति श्रुत्यनुशासनबलेन वराणां श्रेष्ठानां निदेशेन गमनमेव वरं भवतीति दर्शितोऽस्ति पन्थाः पूर्वजैः स्त्रीशिक्षणे।

गृहशिल्पपरिज्ञानेष्वायव्ययनिरीक्षणे।
पाकशास्त्रपुराणेषु स्त्रीणां शिक्षा विशिष्यते ॥

इति पुराणाचार्य्यैर्दर्शितेनैव मार्गेण स्त्रीशिक्षा सम्प्रति भारतीयैः सञ्चालनीया। तेनैव यथा देशस्य समाजस्याभ्युदयः शाश्वतिकः स्यादिति।

अनेनैव विचारेण विद्यापीठे वाराणसीक्षेत्रे श्रीभारतधर्ममहामण्डल-सञ्चालकैरुभयथापि स्त्रीणां शिक्षायै सुदृढः प्रयत्नो विधीयते। विद्यालयोद्घाटनेन धार्मिक-ग्रन्थ-प्रणयनेन चेति जानन्त्येव समाचारपत्रपाठकाः। श्रीभारतधर्म-महामण्डलत एक आर्य्यमहिला-महाविद्यालयः सञ्चाल्यते। यस्य पाठ्यपद्धति-र्धार्मिकग्रन्थबहुलैव विद्यते। यत्र पुराणानां धार्मिकोपाख्यानानाञ्च प्रतिदिनं किञ्चित् किञ्चित् शिक्षणं भवति। सदाचाराणां, सावित्री-बहुला-मदालसानुसूया-प्रभृतिसतीनां स्त्रीणामादर्शजीवनचरितस्य शिक्षणं भवति। यस्य कृते स्वतन्त्र एक आर्य्यमहिलामहापरिषन्नाम्ना शिक्षामण्डलः संस्थापितो विद्यते। तेनैव मण्डलेन विद्यालयोऽयं सञ्चाल्यते। यस्याभ्युदयार्थम् आर्य्यमहिला-महापरिषदः प्रधानकार्य्यसम्पादिका श्रीमती विद्यादेवी महोदया सततं प्राणपणेनोद्योग-मादधती सर्वतः सर्वथा प्रयतमाना विद्यते। तया महोदयया तु कियतैव वर्षेण तस्य विद्यालयस्याचिन्तनीया समुन्नतिः सम्पादिता। तेन विद्यालयेनार्य्यमहि-लासु साधु शिक्षायाः प्रचारो भविष्यतीत्यस्माकं सुदृढो विश्वासः।

अपरश्चैकोऽखिलभारतवर्षीय-संस्कृतविश्वविद्यालयनाम्ना धार्मिकपरी-क्षाप्रचारको विश्वविद्यालयः प्रतिष्ठापितो विद्यते। यतः सर्वत्रैव भारते वर्षे धार्मिकपरीक्षाप्रबन्धो भवति। तत्रार्य्यमहिलानां कृते (१) धर्म-प्रभा (२) राष्ट्रभाषा-चन्द्रिका, (३) व्याख्यान—कौमुदीत्यादि विविधः परीक्षाक्रमः सञ्चा-लितो विद्यते। यस्य कृते स्वतन्त्रैका पाठ्यपद्धति र्विद्यते। यत्र सतीचरित्र-चन्द्रिकाप्रभृतिधार्मिक-ग्रन्थानां सन्निवेशोऽस्ति। येषां ग्रन्थानामध्ययनं विधाय स्त्रियः स्वगृहे तिष्ठन्त्य एव परीक्षां दातुमर्हन्ति। -) आणकस्य चिटिकाप्रेषणेन नियमावली विना मूल्येनैव वितीर्य्यते। स्त्रीशिक्षोपयोगिनो विविधा ग्रन्थाश्चेतो निर्मीयन्ते प्रकाशिताश्च सन्ति। ग्रन्थ-सूचिकादर्शनेनास्य ज्ञानं स्यात्। सापीत-एव लभ्यते।

इत्थं स्त्रीशिक्षणे श्रीभारतधर्म—महामण्डलेन दर्शितोऽस्ति शुभो धार्मिको-मार्गो भारतीयसंस्कृति-संरक्षकः। अनेनैवाध्वना भारतीयानामार्य्य-नारीणां शिक्षणं साधु समेधितं स्यात्। भारतीसभ्यतापोषकञ्च स्यादित्यस्माकं विश्वासः।

अयमेव मार्गः सर्वैः सनातनधर्मावलम्बिभिराश्रयणीयः स्त्रीणां शिक्षणे। यत्र सौकर्य्यं स्यात्तत्र कन्यापाठशालाऽपि स्थापनीया। परन्तु पाठ्यग्रन्थानां निर्द्धारणं स्वतन्त्ररीत्यैव धार्मिकाणामेव पुस्तकानां कार्य्यम्। तत्र श्रीभारतधर्म-महामण्डलीय—'धर्म प्रवेशिका' परीक्षास्थितग्रन्थानामध्यापनं वरं भविष्यति।

सा परीक्षापि कन्यापाठशालायां गृहीता स्यादित्यस्य व्यवस्था विधेया। सर्वथा स्त्रीशिक्षाया नियन्त्रणमधुना सनातनधर्म्मिणां नितान्तमावश्यकं कर्त्तव्यमित्यस्माकं निवेदनम्। × × × × × × ×

स्वर्गस्थाश्चन्द्रशेखरशास्त्रिणः!

संस्कृत-भारत्याः समेधने कृतप्रयत्नानां साहित्याचार्य्य-चन्द्रशेखरशास्त्रिणां प्रयागतीर्थे आकस्मिकं स्वर्गप्रयाणमाकर्ण्य सहाश्रुधारया विगलितमस्माकं धैर्य्यम्। ते हि महात्मानोऽदैन्येनोत्साहेन स्वावलम्बनमालम्ब्य यां सेवां संस्कृतभाषायास्तथा भाविन्या राष्ट्रभाषायाश्च कुर्वन्त आसन् कथं सा सेवाऽग्रे प्रसरिष्यतीत्यस्ति अस्माकं विषादावसरः। वाल्मीकीयरामायणस्य हिन्दीव्याख्यां समूलां प्रकाश्य अद्यत्वे महाभारतस्य तादृशीमेव व्याख्यां कुर्वन्त आसन् तावदेव क्रूरेण कालेन कवलिता इति संस्कृतभारत्या अभाग्यम्!!

कियत्कालं सन्यासिनां स्वमार्गे आनयनाय हिन्दीभाषायां 'सन्यासि'नामकं पत्रं काशीतः, ततश्च प्रयागतः 'शारदा' नाम्नीं संस्कृतमासिकपत्रिकां बहुकालं सम्पादितवन्तः। संस्कृतसाहित्यसम्मेलनस्य समृद्धिकामनया कियत्कालं संस्कृतरत्नाकरञ्च सम्पादितवन्तः। सम्प्रति सर्वतो विरज्य प्रयागे स्थित्वा स्वाधीनग्रन्थमालां प्रकाशयन्तो दीर्घनिद्रां निपण्णा इति शोच्यैस्तद्बन्धुभिः सह सम वेदनां प्रकटयन्तो वयं तत्स्मृतिरक्षार्थं तत्सुहृदोऽनुरुन्ध्महे यत्तदीयमहाभारतव्याख्यानं यथापूर्वमेव चालयेयुरिति। × × × × ×

परीक्षाकेन्द्राणि तद्व्यवस्थापक-महोदयाश्च।

अस्मिन् वर्षे कार्तिकशुक्ल सप्तमीतः (१३।११।३४ ई०) अखिलभारतीय-संस्कृताध्यात्मिक-(परीक्षायूनिवर्सिटी) विश्वविद्यालयीयाः सर्वा अपि परीक्षा अधोनिर्दिष्टकेन्द्रेषु गृहीता भविष्यन्ति। तेषां केन्द्राणां व्यवस्थापकमहोदयाश्च क्रमशो निम्ननिर्दिष्टाः सन्ति। सर्वेषां परीक्षार्थिनां ज्ञानसौकर्य्यार्थं तेषां सूचिकाऽस्माभिरिह प्रकाश्यते। प्रथमपरीक्षात आरभ्याचार्य्यपरीक्षां यावत् सर्वेषामपि विषयाणां प्रश्नपत्राणि चतुर्होराभिरुत्तरणीयानि भविष्यन्ति। प्रतिदिनमेकं प्रश्नपत्रं प्रतिविषयं भविष्यति। परीक्षार्थिनां केन्द्र-प्रवेश-पत्राणि तत्तत्केन्द्रव्यवस्थापकमहोदयानां पार्श्वे प्रहितानि सन्ति, तत एव गृहेलिमानि। अस्मिन् वर्षे व्याकरण-काव्ययोरेव प्रथममध्यमे परीक्षे स्वीकृते स्तः। परीक्षार्थिनां धार्मिकीं श्रद्धां विलोक्य आगामिनि वर्षे तु सर्वेषामपि विषयाणां प्रथमामध्यमे

परीक्षे गृहीते भविष्यतः। केन्द्राणि तु बहूनि अखिलभारतवर्षीय-संस्कृतधार्मिकाध्यात्मिकविश्वविद्यालयेन (परीक्षायूनिवर्सिटी) सम्बद्धानि सन्ति। परन्तु अस्मिन् वर्षे अधोनिर्दिष्टेष्वेव केन्द्रेषु परीक्षा गृहीता भविष्यन्ति—तद्यथा केन्द्राणि तद्व्यवस्थापकमहोदयाः श्चेत्थं सन्ति—

१—श्रीमान् पं० रामविलासचतुर्वेदी, प्रधानाध्यापक-संस्कृतपाठशाला, मु० पो०—कौंच, जिला—जालौन।

२—श्रीमान् पं० गोपालशास्त्री दर्शनकेशरी, उपदेशकमहाविद्यालय, लक्ष्मीकुण्ड, बनारस।

३—श्रीमान् पं० महासुखशर्मा, धर्मज्ञानसभा, (विद्यालय) खेतरी, राजपुताना।

४—रजिस्ट्रारमहोदय, ब्रजमंडल यूनिवर्सिटी, मथुरा।

५—श्रीमान् पं० हरिहरबल्लभठाकुर, हरिहराम्बा-राज्य सं० महाविद्यालय, अमावां, पटना।

६—श्रीमान् पं० महेशचन्द्र शर्मा विशारद, तिलकलाइब्रेरी, चाँदपुर, बिजनौर।

७—श्रीमान् पं० हरेरामजीशर्मा, अध्यापक हरिहरनाथविद्यालय, संवरा, रसड़ा, बलिया।

८—श्रीमान् पं० शिवसहायचतुर्वेदी वैद्यशास्त्री, सनातनधर्ममहासभा सं० पाठशाला, इटावा, यू० पी०।

९—श्रीमान् पं० रामनारायणशर्मा चैनपुरिया राधामोहनपुस्तकालय, पद्मतलाव करौली, राजपुताना।

१०—श्रीमान् पं० जनार्दन पाण्डेय चनकप-आयुर्वेदभवन, पो० कुटुम्बा चनकप, जि०-गया।

११—श्रीमान् पं० त्रिकालेश्वरशास्त्री, साधुसंघ, पीलियाखाल हंसमठ, हंसरोड, इन्दौर।

१२—श्रीमान् पं० रेवाशङ्करमेत्रजी शास्त्री, देवीदासलल्लूभाई सं० पाठशाला, गुलालबाड़ी, बम्बई नं० ४।

१३—श्रीमान् पं० शुभनारायण पाठक, मैनेजर हिन्दी सं० पुस्तकालय, शिवपुर दियर, बलिया।

१४—श्रीमान् गोस्वामी राधाचरण शर्मा राजवैद्य, नारनौल पटियाला।

१५—श्रीमान् पं० रामसकल उपाध्याय, संस्कृतमहाविद्यालय, आरा।

१६—प्रेसिडेण्ट बोर्डआफ संस्कृत स्टीडीज एण्ड एग्जामिनेशन, मैसोर।

१७—श्रीमान् आर० सी० शास्त्री, प्रेसिडेण्ट-सनातनधर्मसभा, संगरिया, बीकानेर स्टेट।

१८—श्रीमान् पं० विमलानन्दजी तर्कतीर्थ भिषग्शिरोमणि ९०/२ ग्रेस्ट्रीट, कलकत्ता।

उपयुक्तक्रिया-क्रमिकसङ्कलनम्।

सङ्कलयिता—श्रीदीनानाथशर्म्मा सारस्वतशास्त्री।

('मुलतान'-स्थ-श्रीसनातनधर्मसंस्कृतकालेजाऽध्यापकः)

गीर्व्वाणवाणीचणैरिदमनुभूतचरमेव भवेद्, यत्—क्रिया विना सञ्चरण-क्रिया न भवितुमर्हति संस्कृत्रिमसाहितीसंहतौ। अथ च पौनःपुन्येन तासां तासां (पूर्व्वप्रयुक्तानां) क्रियाणामुपयोगोऽपि वैरस्यमुपास्ते; निबन्ध-निबन्धन-काले वैशिष्ट्येन पद्यनिर्म्माणसमये च शैघ्र्येण भिन्नभिन्नक्रियाणां विभिन्नविभि-न्नपर्य्याया अपि द्राक् कण्ठोपकण्ठं नायान्ति, आयाता अपि स्मृतिपथङ्केचित् सेट्कत्वाऽनिट्कत्ववेट्त्वादि-भिदा-भिया सकर्म्मकाऽकर्म्मकद्विकर्म्मकत्वाऽनि-र्द्धारेण च, तद्योगविधीयमानविभक्तिसंधीत्या च प्रायो न प्रयोक्तुं शक्यन्ते ते सर्व्वसाधारणेन; वैशिष्ट्येन च परीक्षाऽर्थि-विद्यार्थिसार्थेन तदुपकारमाक-लय्य विदुषामिव विद्यार्थिनामपि हितैषिणि 'सूर्य्योदय' पत्रेऽस्मिँस्तदीयसङ्क-लनं विधीयते 'क्रियाकलापादिदिशा। अत्र अकाराद्यनुक्रमणिकया हैन्दवभाषाया-मुट्टङ्कितानामाख्यातानामकाराद्यनुक्रमणिकयैव संस्कृतपर्य्याया निर्दिष्टाः, इद-मत्र वैशिष्ट्यम्। वर्त्तमानभूतेतिकालद्वयी निदर्शिताऽत्र। भूतकाले च प्रायोऽत्र लुङ् दर्शितो भूतसामान्ये सर्व्वत्र प्रयोक्तुं शक्यत्वात्, लङ् प्रायस्सुगमत्वादुपे-क्षितः, ❀ क्वचिच्च दर्शितोऽपि, तस्याऽद्यतनकालवर्ज्जमन्यत्रोपयोगो विधातुं शक्यः। लिट् तु ऐतिहासिकवर्णने एव प्रायःप्रयोज्यत्वात्, सर्वसाधार-णेन प्रयोक्तुमशक्यत्वादेकदेशित्वमभिलक्ष्याऽपमानितः। भविष्यदादिकालनि-र्म्माणे च सेट्त्वाऽनिट्त्व-परस्मैपदाऽऽत्मनेपदादि भ्रान्तिस्तिष्ठति। अत्र च तदप-नोदनाय केवलमनिड्धातुषु(१)एकाऽङ्कचिह्नं निवेशितम्, एतद्व्यतिरिक्तधातूनां सेट्कताऽनुसन्धेया। (३)त्र्यङ्कचिह्निता धातवो वेटो ज्ञेयाः। (४) चतु-रङ्काऽङ्किता धातवो लृङि लृटि च सेटोऽन्यत्र चाऽनिटो ज्ञेयाः। (२) द्व्यङ्क-चिह्निता धातवोऽकर्म्मका ज्ञेयाः, एतद्व्यतिरिक्तक्रियासु सकर्म्मकतोह्या। +'ति' 'त्' इत्यन्तिमवर्णेन परस्मैपदम्, 'ते' 'त' इत्यन्तिमवर्णेन च तत्तद्धा-तूनामात्मनेपदं ज्ञातुं सुशकमेव-इति तच्चिह्नप्रदर्शने नाद्दृतो यत्नः। कारकादि-

❀ क्वचिच्च केषाञ्चिद्धातूनां लुङादिकस्याऽप्रयुज्यमानतया लङेव दर्शितः।

+ लङ् लङ्वद् भवति, 'ति' स्थाने 'त्' कार्य्यः, 'ते' स्थाने च 'त', इति। पूर्वमडा-गमौ कार्य्यौ।

रन्यो वा विशेषः क्वाचित्कष्टिप्पण्यां निवेशितः। एषा कृतिर्न कृतिकृते, किन्तु साधारणानां कृते इति ध्येयम्। इमास्सङ्ख्या पाठकैस्सावधानं निधेयाः। निबन्धनिबन्धनसमये यस्या क्रियाया नवनवा पर्य्यायास्तैरन्वेष्टुमिष्टाः स्युः, तेऽनुक्रमणिकाऽनुसारं गवेषणीयाः। स्वबुद्ध्यनुसारञ्च यस्मिन् यस्मिन्नर्थे येषामुपयुक्तता दृश्यते, तत्तत्प्रयोग एव कार्य्यः, यतस्समानाऽर्थका अपि का अपि क्रिया क्वचित् २ अर्थवैलक्षण्यपरीता भवन्तीत्यवश्यमूह्यम्। अस्मिन्निबन्धे काश्चित् क्रिया वर्ज्जिता उपेक्षिताश्चाऽस्माभिः, तत्र लेखविस्तरशङ्कैव प्रथमं कारणम्, यस्या क्रियाया द्वित्रा पर्य्यायवाचकाः, प्रायस्ता अवहेलिता एव क्रियाः, काश्चिच्च तादृश्य आदृता अपि। अत्र मुद्रायोजकदोषवशान्मामकीनमतिमान्द्याद् वा यत्र क्वचित् सङ्केतादिविशेषनिवेशेऽन्यत्र वाऽन्यथात्वं जातं स्यात्, अन्यस्य चिह्नमन्यत्र योजितं भवेत्, क्वचिच्च चिह्नं योजितम्भवेत्, कुहचिच्च नवीनं किमपि चिह्नं प्रकाशितं वर्त्तेत, तत्प्रमादाऽवसादे स्वयमेव कष्टमूरीकार्य्यम्, अहमेव वा पिशुनयितव्यः, येन तद्विषयकस्पृक् सूचनाऽन्यदा दीयते। सम्पादकमहाभागमपि एतच्छुद्धमुद्रापणविधौ प्रार्थये। मदीयोऽयमपि विचारो वेविद्यते, यद् आसामेव क्रियाणां क्रमशो णिच्-सन्-यङ्-भावकर्म्मस्वपि पृथक् पृथगनया रीत्या निदर्शनं विधीयेत; अस्मिन् सम्बन्धे यदि केचिन्मया सह सहमताः स्युस्तर्हि ते मत्पार्श्वे लेखनस्य कष्टं वहेयुः येनाऽहमप्युत्साहितो भूत्वा समयमासाद्य तादृशक्रियाकलापमपि विभिन्नविभिन्नकाले-येन सम्पादकमहाभागानां कष्टं न स्यात्-प्रकाशयेयम्। अथाऽधुनोपक्रम्यते—

(१) अभिमान करता है १

अभिमनुते, अभ्यमनुत। (१) अभिमन्यते, अभ्यमंस्त। (१) अवलिप्यते, अवालिप्यत। (४) अहङ्करोति, अहमकार्षीत्। गर्व्वयते, अजगर्वत। गर्व्वायते, अगर्व्वायिष्ट। (३) दृप्यत, अदृप्यत्। माद्यति, अमाद्यत्।

(२) अलग होता है २

विघटते, व्यघटिष्ट। (१) विच्छिद्यते, व्यच्छिद्यत। (१) वियुज्यते, व्ययुज्यत। (१) विश्लिष्यति. व्यश्लिक्षत्-व्यश्लिषत्। (१) व्यतिरिच्यते, व्यत्यरिच्यत।

(१) केवलाऽनिट्। (२) अकर्म्मकः। (३) वेट्। (४) लुङि सेट्, अन्यत्राऽनिट्। 'अनिड्धातु-परिगणना शार्दूलविक्रीडितच्छन्दोबद्धमस्माभिर्द्वितीयवर्षीय 'सूर्य्योदय'स्य' सप्तमसङ्ख्यायामक्रियत।

आचमन करता है ३

आचामति, आचमीत्। (१) उपस्पृशति, उपास्पार्क्षीत्,-उपास्प्राक्षीत्।

आज्ञा देता है ४

आज्ञापयति, आजिज्ञपत्। (१) आदिशति, आदिक्षत्। (१) निदिशति। (१) नियुङ्क्ते न्ययुङ्क्त नियोजयति, न्ययूयुजत्। व्यापारयति, व्यापारयत्।

आता है ५

(४) आगच्छति, आगमत्। (१) आयाति, आयासीत्। (१) एति, आगात्।

आदर करता है ६

(४) आद्रियते, आदृत। मानयति, अमीमनत्। (४) सत्करोति, सदकार्षीत्। सत्कुरुते (५) सदकृत। सम्भावयति, समबीभवत्। (१) सम्मन्यते, सममंस्त। संमनुते।

आलिङ्गन करता है ७

आलिङ्गति, आलिङ्गीत्। (१) आश्लिष्यति, आश्लिक्षत्। (३) उपगूहति, उपागूहत्। (४) क्रोडीकरोति। (१) परिष्वजते, पर्य्यष्वङ्क्त। (१) परिरभते, पर्य्यरब्ध।

(२) आवाज़ करता है ८ (ढोल)

ध्वनति, अध्वनत्। रणति, अरा, (र) णीत्। शब्दायते, अशब्दायिष्ट। स्वनति, अस्वा (स्व) नीत्।

कूजति, अकूजीत्। नदति, अना (न) दीत्। विरौति। = (पक्षी)

गर्जति, अगर्जीत्। रसति, अरासीत्। स्तनति, अस्तनत्। = (बादल)

(४) झङ्करोति। गुञ्जति, अगुञ्जीत्। = (भौंरा)

नर्दति, अनर्दीत्। बुक्कति, अबुक्कीत्। भषति, अभषत्। = (कुत्ता)

इलाज करता है ९

उल्लाघयति। चिकित्सति, अचिकित्सीत्। भिषज्यति।

इस्तेमाल करता है। १०

अनुभवति, अन्वभूत। आस्वादयति, आसिष्वदत्। (१) उपभुङ्क्ते, उपाभुङ्क्त। (१) उपयुङ्क्ते, (१) उपायुङ्क्त। (१) निर्विशति।

---

(१) केवलानिट्। (२) अकर्मकः। (३) वेट्। (४) लुटि सेट्, अन्यत्राऽनिट्।

उलाहना देता है ११

(१) उपालभते, उपालब्ध। (१) पर्य्यनुयुङ्क्ते, पर्य्यन्वयुङ्क्त।

(२) उलटा होता है १२

भ्राम्यति। विपर्य्यस्यति, विपर्य्यास्थत्। (१) विपर्य्येति।

करता है वा बनाता है १३

(१) अनुतिष्ठति, अन्वष्ठात्। आचरति, आचरत्। उत्पादयति, उदपीपदत्। (४) करोति, अकार्षीत्। कल्पयति, अचीक्लृपत्। (४) कुरुते अकृत। घटयति, अजीघटत्। तनुते, अतत-अतनिष्ट। निर्व्वर्त्तयति, निरवीवृतत्। (१) निर्म्माति, निरमासीत्। [१) निर्म्मिमीते, निरमिमीत, निरमास्त। निष्पादयति, निरपीपदत्। (१) प्रणयति, प्राणैषीत्। रचयति, अररचत्। वितनोति, व्यतानीत्। (१) विदधाति, व्यदधात्, व्यधात्। (१) विधत्ते, व्यधित। सम्पादयति, समपीपदत्। साधयति, असीषधत्। (१) सृजति, अस्राक्षीत्।

कविता करता है। १४

उपश्लोकयति। कवयति, अकवयीत्। वर्णयति, अववर्णत्।

कहता है (१५) द्विकर्म्मकः।

(१) अभिदधाति, अभ्यधात्। अभिधत्ते, अभ्यधित (१)। * आख्याति, आख्यात्। (१) आचष्टे, आचष्ट, आख्यत। आलपति, आलपत्। आवेदयति। उच्चारयति, उदचीचरत्। (४) उदाहरति, उदाहार्षीत्। उदीरयति-उदैरिरत्। कथयति, अचकथत्। कीर्त्तयति, अचिकीर्त्तत्+। गदति, अगा (ग) दीत्। जल्पति, अजल्पीत्। निवेदयते, न्यवीविदत। प्रकीर्त्तयति। प्रतिपादयति, प्रत्यपीपदत्। (१)ब्रवीति, अब्रवीत्, अवोचत्। (१) ब्रूते। भणति, अभा (भ) णीत्। भाषते, अभाषिष्ट। (१) वक्ति, अवोचत्। वदति, अवादीत्। विज्ञापयति। (४) व्याहरति, व्याहार्षीत्। शंसति, अशंसत्।

(क्रमशः)

---

* ख्याधातोरार्धधातुकेऽभावेनाऽत्राऽनिट्चिह्नं न निवेशितम्। चक्षिङो ब्रूञश्च सेट्त्वेऽपि ख्यादेशस्य वच्यादेशस्य चार्धधातुके प्रयोगात्तत्राऽनिटचिह्नं निवेशितम्। (१) केवलाऽनिट्। (२) अकर्मकः। (३) वेट्। (४) लुटि सेट् अन्यत्राऽनिट्।

+ वैकल्पिकाः प्रयोगाः क्वचिद् दर्शिताः, क्वचन च न।

अद्यापि योगपथ-पान्थ इहाभ्युदेति ।

लेखकः—पं० श्रीभूपनारायणझाः व्या० न्या० आचार्यः ।

साहित्यरत्नञ्च प्रधानाध्यापकः हाजीपुररत्नाकर सं० विद्यालयस्य ।

अद्यापि सर्वतन्त्रस्वतन्त्रास्तत्रभवन्तः सुधीजनाधिनाथश्रीगोपीनाथकविराजा योगवैभवेन विराजा साम्यभाजो विद्वत्समाजोपदिदिक्षयेव धारणाध्यानसमाधिभिरन्तरङ्गोपायैर्विवेकख्यातिमुत्पाद्य परवैराग्येण असम्प्रज्ञातयोगसरणिसमारोहणक्रमेण कैवल्यमाकलयितुमावद्धपरिकराः कस्य न विपश्चितश्चेतश्चमत्कुर्वन्तितराम् ।

कविराजमहोदया एम० ए० परीक्षामुच्चकक्षायामुत्तीर्यापि संस्कृतसाहित्यनिरन्तरानुशीलनसौहित्यशीलाः शीलानुकूलेन विधिना काशिकराजकीय–संस्कृतमहाविद्यालयाङ्गभूत–सरस्वतीभवनाभिध–पुस्तकालयाध्यक्षतया नियुक्ताः सन्तः शनैश्शनैस्तदन्तर्गत–निखिलनिबन्धानतिनिर्बन्धेनावलोकयामासुः । प्रसादयामासुश्चोक्तमहाविद्यालयाध्यक्ष श्रीयुत डाक्टर गङ्गानाथ झा शर्ममनो मर्मविकासनेन निखिलतन्त्राणाम् । उपासामासुश्च योगदर्शनोपदर्शितदिशा निशावसाने दशाश्वमेध घट्टमुपस्थाय नियतम् ।

अथैवं कतिपुचिदव्देष्ववसितेषु उक्तमहाविद्यालयाध्यक्षपदमपजहत्सु श्रीमत्सु डाक्टरझामहोदयेषु स्वानुष्ठीयमानयोगान्तरायत्रासात्रयमकामयमाना अपि झा महोदयैः, सुयोग्यतया तत्प्रत्यायितैर्डाइरेक्टरमहोदयैर्वाराणसेयैरति प्रतिष्ठितैः पण्डितशतैश्चानुरोधातिशयेन तत्पदमधिष्ठापितास्तष्ठन्त्येवाद्यापि कथं कथमपि निरन्तरायमनुतिष्ठन्तोऽनुष्ठेय मात्मनः ।

अहो कीदृगत्यल्पजल्पिता कविराजमहोदयाना मनल्पकल्पिता च अनवरतप्राकृतविषयानवधानता, चिदचिद्विवेचनैकावधानता च सकलदर्शनैकवाक्यत्वोपपादनकुशलता, वाङ्मञ्जुलता च वेदवेदाङ्ग रहस्योद्भेदनाद्भुतप्रतिभता, लेखकतायामप्रतिमता च । यमोद्वेजिनोऽपि ते यमनियमानुरञ्जिनः प्राणायामपरायणा अपि रेचकानुपयोगिनः, आहार विरसा अपि प्रत्याहाररसाः, धारणाधुरीणा अपि निर्धारणा धुरीणाः । समाधि विद्वेषिणोऽपि समाधिपरितोषिणः । नारायणादन्येऽपि गडुरासनरसिकाः, वृत्तिनिरोधप्रवृत्ता अपि वृत्तिविधायकाः चिराद्वाराणसीवासिनोऽपि असीमनवेक्षितारः, किं भूयसा—

तदाधिपत्यवेलायामदसीयमहाविद्यालये शिक्षमाणेन मया समाधिबाह्य-

समयेऽपि कर्हिचित् किञ्चित्पुस्तकोदीक्षणं किञ्चिद्विलेखनं वाऽनाचरन्तो न दृष्टाः किञ्चित्पृष्टा अपि तदुत्तराधिकभणितौ मूकादविशिष्टाश्च, ईदृगचिन्तनीयचारुचरितनिचयैरुक्तमहोदयैः प्रणीतानि कतिचित्पुस्तकानि दर्शं दर्शं स्वाधिकृतजनेभ्यस्तद्वैदुष्य विशेषं श्रावं श्रावञ्चातिवेल मुल्लस्य भारतशासकप्रतिनिधिर्महामहोपाध्यायपदवीम्प्रदाय स्वयमसमीहितमप्यैहिकसौभाग्यममीषामेधितवानिति मद्यापि योगसरणि प्रवणानां किमिहानवाप्यम्।

आधुनिकाश्छात्राः।

—:o:—

ले०—का०मू०साहित्याचार्य पं० रामेश्वरशास्त्री विद्यालंकारः "लक्ष्मणगढ़ः"

छात्रशब्दविचारणावसरे श्रीमता भट्टोजिदीक्षितेन "गुरोर्दोषाणामावरणं छत्रं तदस्यास्तीति छात्र इति छात्र शब्दस्य व्युत्पत्तिः प्रदर्शिताः, चिरन्तनाश्छात्रा अस्या व्युत्पत्तेरादर्शभूता आसन्निति नास्त्यविदितं विदितवेदितव्यानां विदुषाम्। द्रोणाचार्यं एकलव्यं धनुर्विद्याशिक्षणार्थमागतं निम्नजातिजाततया विजहौ, परन्तु स तेषामिद मयुक्ताचरणमपि युक्ताचरणमिव ज्ञात्वा मृण्मयी प्रतिकृतिं कृत्वा तामेव द्रोणाचार्यं मन्वानस्तस्याः पुरतो धनुर्चालनविद्यांशिक्षते स्म, न तस्य तद्दोष गणनायां मनागपि मनःप्रासरत्, किन्तु समागते स्वगुरौ स स्वांगुष्ठं छित्वा प्रादात्, एवमेवारुणिरपि गुरूपदिष्टां स्वकीयभोजन निवारणप्रक्रियां तथैवतत्वानो बुभुक्षापीडितोऽपि तदीयधेनुचारण-संसक्तमानसो न स्ववाचा गुरोरिदम् अतिकठोरमपि कृत्यं निनिन्द। एवमेव गुरुणा यत्कथितं तत्सर्वं प्राक्तनाश्छात्रा ईश्वरोदितमिव प्राणपणेनापि व्यधुः। तेषां दिनचर्य्या रात्रिचर्या अपि नाधुनिकच्छात्राणामिवासीत्, अपि तु सा स्वास्थ्यविज्ञानभित्तौ विनिर्मिता धार्मिकविचारगुम्फितासीदित्यपि निभालनीयम्।

त उषःकाल एव स्वकीयां तृणमयीं शय्यां मुमुचुः, पुनः परमेश्वरप्रार्थनां विधाय, शौचस्नानादिकं निर्वर्त्य प्रातःसन्ध्यां सूर्योदयात्प्रागेवाकार्षुः। कल्य एव तै र्हवनमपि क्रियते स्म, तद्धूमसुरभिगन्धेन तेषामाश्रम एव न पावित्र्यमभजत, किन्तु सकलोऽपि लोकः पावित्र्यभागभवत्। पुनः वेदवेदांगाद्यध्ययनपराः, स्वोदरपूर्णमात्रां भिक्षां गृहस्थेभ्यः समानीय तयैव स्वोदरं पूरयन्तोऽहर्निशं गुरुसेवापरायणा गुरुमेव परमात्मानं मन्वानास्तदादेशमीश्वरवाक्यमिव शिरसि धारयन्तो वीर्यप्रतिष्ठार्थं धृतब्रह्मचर्या महता महसा विभ्राजमानाः स्वकालं यापयामासुः।

पूर्वजानामितिहितकरमादर्शं विस्मृत्येदानीन्तनास्तेभ्यो विपरीतमेवानुष्ठानमनुतिष्ठन्ति! उषःकालोत्थानापेक्षया तेऽष्टवादनपर्यन्तमपि न निजां शय्यां जहति, भागीरथीपावनपयोऽवधीर्य दूषितद्रव्यमिश्रितक्षारादिसाधनादिद्रव्यैर्नैजं देहं कलुषयन्ति, यज्ञकरणवेलायां तमालपत्रधूमेन ते यज्ञोपहासं विदधति, वेदाध्ययनमपहाय समाचारपत्रपठनमेव तत्समये स्वीकुर्वन्ति, पठनवेलायां न गुरुं नमस्कुर्वन्ति, न तेषु श्रद्दधति, न तेषां वाचि तिष्ठन्ति, न तान्संमानयन्ति, किन्तु समये तानुपहसन्ति, भर्त्सयन्ति, तेषां दोषानुद्घोष्य निजच्छात्रनाम कलंकयन्ति। सर्वेषु पठनसाधनेषु सत्स्वपि न मनोयोगेनाधुनिकाश्छात्राः पठने दत्तचित्ता भवन्ति। तमपि समयं व्यर्थैः कथालापैः गमयन्ति। सर्वदा कुम्भकर्णमिव निद्रासुखं भुञ्जाना खेलव्यसनपराः परनिन्दां परकीयवार्तामेवाहर्निशं चिन्तयन्ति। व्यर्थेषु विषयेषु तेषां चित्तं लगति, व्यर्थवार्तासु श्रद्धा समेधते, एवं च पठनविषये तेषामौदासीन्यमेव निभाल्यते। केवलं परीक्षामहोदधिसमुत्तरणाय तत्र सहायकानेव ग्रन्थांशानभ्यस्यन्ति, उपरित एव तान् जिघ्रन्ति, न तु तेषां रहस्यज्ञानाय प्रयतन्ते, गत्वामूलचूडं तान्पठन्ति विदन्ति च।

वेषभूषापि विचित्रैव प्रतिभाति। प्राक्तनाः यं समयं पठनपाठनेषु यापयामासुस्तमेव साम्प्रतिकाः केशप्रसाधन एव गमयन्ति। यावत् स्त्रीणामिव तेषां द्विफालबद्धाश्चिकुरा न भवेयुस्तावदेते स्वकीयं सौभाग्यं सौन्दर्यमेव वा न गणयन्ति। प्राक्तनीं भारतीयां विगतोपानत्कां व्यवस्थामध्ययनविधौ विहाय सोपानत्का एवाधुनिका अधीयते, अध्यापयन्ति। तिलकन्तु किल तैः पाश्चात्यशिक्षाकोटर एव निक्षिप्तम्। पूर्वजानामितिहासज्ञानमाधुनिकानां छात्राणां न तथापेक्षितं यथांगलभाषाविज्ञानामितिहासज्ञानम्।

स्वकीया जननीव संमान्या संस्कृतगीस्तु तेषां मते मृतभाषापदेन सम्मान्या विद्यते। एवं चैव कथयितुं पार्यते नास्त्याधुनिकेषु पूर्वजानामृषिमुनिप्रवराणामुद्घोषिता पठनपाठनरीतिरपि तु सा विपाकप्राच्यशिक्षाकवलिता तदीयानुसरणपरायणैरेतद्देशीयैरामूलं मुक्ता मृतैवोच्छ्वसिति। अत एवात्र स्वप्रणीता पद्यमयी कृतिः पुरतः स्थाप्यते भवताम्—

निरन्तरं भोजनमीप्समानाः, स्वाध्यायकाले विरलं लपन्तः।
निजोदरापूरणलग्नचित्ता, विद्यार्थिनः साम्प्रतिका भवन्ति॥
किंचित्पठित्वा बुधमानिनोऽद्य, भवन्ति भव्याशयवर्जितास्ते।
स्वाध्यापकं शिष्यवदाचरन्ति, आज्ञां तदीयां किल लोपयन्ति॥
स्वाध्यायकाले निजमंजुकुन्तलान् प्रसाधयन्तो निपुणं लवेण्डरैः।

वृथाकथाभिः समयं नयन्ति ते, क्रीकेट हॉकी फुटबॉल खेलनैः ॥
हास्यं मृषोक्तिं परकीयवार्तां, क्रीडां गुरोर्व्यङ्ग्यकरणं च खाद्यम् ।
संवेशनं केशप्रसाधनं धनं, विद्यार्थिनः साम्प्रतिकाः विदन्ति ॥
न पूर्वशिष्याचरणं विदन्ति, न ये स्वपाठ्यं नितरां पठन्ति ।
धनस्पृहा साम्प्रतमेव येषां, ते सन्ति शिष्या अधुनाकुशिष्याः ॥
चित्तं न तेषां रमते स्वपाठ्ये, यथा वृथालापकथासु नूनम् ।
विद्यार्थिशब्दं च कदर्थयन्तः कुर्वन्ति नष्टं निजजीवनन्ते ॥
आशासे विद्यार्थिनोऽत्र मीमांसिष्यन्त इति ।

सूर्योदयाभिनन्दनम् ।

बालोऽपि प्रौढभावः प्रकटितविभवः स्निग्धमुग्धैः प्रकाशैः ।
पादन्यासं वितन्वन् ध्रुवमिह दशमे वत्सरे सप्रमोदम् ॥
विद्वत्कोकालिशोकानलशमनकलाकौशलोल्लासशाली ।
हृत्पद्मोद्भेदचुञ्चुर्जगति विजयते कोऽपि सूर्योदयोऽयम् ॥१॥
धन्या सौभाग्यशालिन्यतनुरसचिता विश्वविख्यातनामा ।
श्रीमत्सूर्योदयाख्यापदमधिकगुणं गाहमानाऽऽत्तमाना ॥
हृद्याकारानवद्या सरसनवनवानेकभावा न कं वा ।
विद्वद्वन्द्यं पुमांसं सुखयति सरसं पत्रिका सुन्दरीयम् ॥ २ ॥

अनन्तरामशास्त्री वेतालः ।

सनातनधर्मसंरक्षणस्य प्रधानोपायः।

लेखप्रणेता—शास्त्री अमृतलालशर्म्मा वेदान्तव्याकरणतीर्थः।
पेटलादपुरस्थ-श्रीनारायण-संस्कृतविद्यालयप्रधानाध्यापकः।

वेदानां धर्मशास्त्राणां चाध्ययनस्यावश्यकत्वम्।

सर्वाभ्युदयनिश्श्रेयसनिदान-वर्णाश्रमधर्ममर्यादाविभ्रंशकारिणि करालेऽस्मिन् कलिकाले निरवधिकरुणाम्भोनिधे निखिलविद्याधिपतेर्भगवतो महेश्वरस्य कृपया भारतवर्षे परस्सहस्रा गीर्वाणवाग्विद्यालया विलसन्ति। तेषु च काव्यव्याकरणन्यायज्योतिषवैद्यकप्रभृतयो विषया अंशतस्साकल्येन वा यथासम्भवमध्याप्यन्ते। काश्चिद्वेदपाठशाला अपि सन्ति यासु वेदानां पाठमात्रं किञ्चित्कर्मकाण्डज्ञानं चोपार्ज्यते छात्रैः।

परं शास्त्रोक्तब्रह्मचर्यादि-नियमविशेषविशिष्टं वेदाध्ययनं तदर्थज्ञानं तत्पर्यालोचनं तद्रहस्यज्ञानं मन्वादिधर्मशास्त्रश्रौतसूत्र-गृह्यसूत्राध्ययनञ्चात्यन्तमुपेक्षाविषयतामुपगतं प्रायशो दृश्यते।

येन ब्रह्मवर्चससम्पन्ना निग्रहानुग्रहसमर्थास्तपःप्रधानाः शमदमाद्युत्तमगुणोपेता ब्रह्मविद्याऽलंकृता ब्राह्मणा इदानीं विरलदर्शनास्संवृत्ताः। उक्त-गुणसम्पन्नब्राह्मणाधीनैव च श्रौतस्मार्त्तधर्मस्थितिः। अतो ब्राह्मणेषु तादृग्विद्यागुणसम्पत्तये य उपाया आवश्यकास्तेऽवश्यं विद्वद्भिर्विचारणीयास्तदनुकूला प्रवृत्तिश्चावश्यमादरणीया।

पाठशालास्वध्येतारश्छात्रास्तु गतानुगतिकास्तत्तत्परीक्षोत्तीर्णतामात्रसमुत्सुका उक्तविषयकज्ञानमाहात्म्यानभिज्ञास्स्वतस्तदध्ययने तद्विचिन्तने वा न प्रवर्त्तेरन्निति नैसर्गिकमेव। परं पण्डिताः पूर्वोक्तपरमपवित्र-स्वपरश्रेयस्साधकपरमावश्यक-वेदधर्मशास्त्रादि ज्ञानसम्पादनावश्यकत्वं जानन्तोऽपि तद्विषये शिष्याणामभिरुचिं प्रवृत्तिं चानुत्पादयन्त उदासत इति महदेतत् खेदस्थानम्।

"स्वाध्यायोऽध्येतव्य" इति श्रुतिवाक्येन स्वाध्यायपदावाच्यस्य वेदस्वाध्ययनं प्राधान्येन विहितम्। तच्च संध्यावन्दनादिवन्नित्यम्। व्याकरणमहाभाष्यकारेण भगवता पतञ्जलिनाप्युक्तम्।

"ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्चे"ति।

निष्कारणो-दृष्टफलानुसन्धानरहितः। धर्मः—स्वकर्त्तव्यबुद्ध्यैव केवलमनुष्ठेयः। अध्येयः—शब्दतः, ज्ञेयोऽर्थतः।

शिक्षाव्याकरणकल्पादीन्यङ्गानि च सम्यग्वेदशब्दोच्चारणवेदार्थज्ञान-वेदोक्तकर्मकलापानुष्ठानादावुपयुक्तानि । पूर्वमीमांसा यथावत्कर्म-स्वरूपाधिगमाय तदनुष्ठानप्रकारज्ञानाय च । उत्तरमीमांसा च परमतत्त्वप्रतिपादक-वेदान्तवाक्यतात्पर्यनिर्णयायापेक्षिता । एवमन्यान्यपि शास्त्राणि तया तया द्वारा वेद प्रतिपादितपुमर्थसाधनसम्यग्ज्ञानोपकारिण्येव ।

परन्त्विदानीं संस्कृताध्येतॄणां काव्यव्याकरणन्यायादिषूपायभूतशास्त्रेष्वेव बाहुल्येन प्रवृत्तिरुपलभ्यते । उपेयस्वरूपवेदतदर्थपर्यालोचनादौ तूपेक्षैव दृश्यते । तदेतद् वरविहीनस्य वारयात्रिकसंघस्य महताऽऽटोपेन विस्मृतोद्देश्यं यान-मनुकरोति ।

व्याकरणादिष्वाचार्यादिपरीक्षोत्तीर्णा अपि बहवः स्वशाखीयं सस्वरं वेदं गुरुमुखान्नियमपूर्वकं नाधीतवन्त उपलभ्यन्ते । न च वेदार्थज्ञानाय प्रवर्त्तन्ते । एतावन्तं महान्तं परिश्रमं कृतवतस्तावन्मात्रवेदाध्ययने तदर्थज्ञाने च कोऽति-भारः । परन्तूपेक्षैवात्र प्रवृत्त्यभावे बीजमनुमीयते ।

उपेक्षायाश्च कारणमिदमेवाभाति यद् ब्रह्मचर्य्याद्याश्रमव्यवस्थेदानीं विशीर्णप्राया । तेन बाल्य उपनयनात् प्रागुत्तरञ्च वैदिकधर्मशिक्षणरहितासु हिन्दी-गुजराती प्रभृतिप्राथमिकशिक्षणशालासु वर्षपञ्चकं वर्षषट्कं वा क्षपयित्वा किञ्चित्तत्तद्भाषादिज्ञानं लब्ध्वा संस्कृताध्ययनेच्छायां सत्यां संस्कृतपाठशालासु प्रविशन्ति । तासु च वेदाध्ययन-तदर्थज्ञानादिसमुपार्जनसाधनाभावादितर-विषयेष्वेव प्रावीण्यं सम्पाद्य तत्तद्विशिष्टपरीक्षां दत्त्वा दैवात् काञ्चिज्जीविकां प्राप्य तत्कार्यं कुर्वाणा वेदाभ्यासरहिता एवावतिष्ठन्ते । एवं मन्वादिप्रणीत-धर्मशास्त्रग्रन्थपर्यालोचनाभावाच्चेषां धर्माधर्मविषयकं ज्ञानमल्पमेव भवति । यो हि धर्मस्वरूपं तदनुष्ठानप्रकारं तत्फलञ्च सम्यङ् न जानीते स कथं स्वधर्मे स्थिरमतिः स्यात् । एवमधर्मस्वरूपं तत्फलञ्च यो न जानाति स मनोवाक्कायैः कथं ततो निवर्त्तेत ? स्वयञ्चाजानन् परस्मै किमुपदिशेत् ?

अत एव वेदेषु धर्मशास्त्रेषु च वेदाध्ययनस्य महती प्रशंसा कृताऽस्ति तज्ज्ञानाभावस्य च महती गर्हणा विहिता । तथाहि—शतपथब्राह्मणे "अथातः स्वाध्यायप्रशंसा" इत्यारभ्य "प्रिये स्वाध्यायप्रवचने भवतो युक्तमना भवत्य-पराधीनोऽहरहरर्थान्त्साधयति सुखꣳस्वपिति परमचिकित्सक आत्मनो भवती-न्द्रियसंयमश्चैकारामता च प्रज्ञावृद्धिर्लोकपक्ति"रित्याद्युक्त्वा "मधुनाह वा एष देवांस्तर्पयति य एवं विद्वानृचोऽहरहः स्वाध्यायमधीते त एनं तृप्तास्तर्पयन्ति सर्वैः कामैः सर्वैर्भोगैः ।" इत्याद्याम्नातम् ।

भगवता मनुनाऽपि—

तपोविशेषैर्विविधैर्व्रतैश्च विधिचोदितैः ।
वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः सरहस्यो द्विजन्मना ॥
वेदमेव सदाभ्यस्येत्तपस्तप्स्यन् द्विजोत्तमः ।
वेदाभ्यासो हि विप्रस्य तपः परमिहोच्यते ॥
न हायनैर्न पलितैर्न वित्तेन न बन्धुभिः ।
ऋषयश्चक्रिरे धर्मं योऽनूचानः स नो महान् ॥

(अनूचानः साङ्गवेदाध्येता ।) इत्यादिभिः श्लोकैर्वेदाध्ययनं प्रशस्य वेदं विहायेतरशास्त्रेषु श्रमं कुर्वतां निन्दा कृता—

योऽनधीत्य द्विजो वेदमन्यत्र कुरुते श्रमम् ।
स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः ॥ इत्यादिना ॥

केवलवेदपाठमात्रेणापि न कृतकृत्यत्वमिति निरुक्ते भगवता यास्केन निरूपितम्—

"स्थाणुरयं भारहारः किलाभूदधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थम् ।
योऽर्थज्ञ इत्सकलं भद्रमश्नुते नाकमेति ज्ञानविधूतपाप्मा ।" इत्यादि वचनोपन्यासेन ।

यज्ञादौ याजकत्वे यजमानत्वे च वेदार्थज्ञस्यैवाधिकारो नान्यस्येति महाभाष्ये पस्पशाह्निके "यो वा इमां पदशः स्वरशोऽक्षरशो वाचं विदधाति स आर्त्विजीनो भवति" आर्त्विजीनाः स्यामेत्यध्येयं व्याकरणमिति वचनेन निरूपितम् ।

किञ्चेदानीं धर्मविप्लवकारिणः सुधारकपदवाच्याः कस्मिंश्चिदपि धर्माधर्मविषयकविचारे समुपस्थिते मूलभूतं वेदवाक्यं किमिति पृच्छन्ति तदा तदनभिज्ञाः किमुत्तरं दद्युः । आंग्लविद्यालयशिक्षितास्संस्कृताभिज्ञा बी० ए० प्रभृतिपदवीधारिणो यदा कञ्चित्पण्डितं प्रति वेदविषयिणीं काञ्चिदाशंकां कुर्युस्तदाऽनधीतवेदः स कथं सन्तोषकारकमुत्तरं दातुं प्रभवेत् ?

अपि चेदानीं धर्माधर्मस्वरूपाभिज्ञानां महाभारतादीतिहासग्रन्थेषु कृतश्रमाणां युक्तिपटूनामुपदेशकानां विरलत्वादेव बहवो लोका धर्माधर्मविषयकसम्यग्ज्ञानाभावाद्वेदधर्मविरोधिजनोद्भावितकुतर्कजालेषु पतिता स्तदुक्तिष्वेव दृढविश्वासयुक्ताः सनातनधर्मं परित्यजन्ति, कुमार्गे दृढदुराग्रहग्रहग्रस्ताः पुनस्ते कथमपि वशमानेतुमशक्याः ।

तस्मात्सर्वासु पाठशालासु सन्ध्यादिवदावश्यकत्वेन गुरुमुखात् स्वस्वशाखीयमन्त्रब्राह्मणात्मकवेदाक्षरराशिग्रहणात्मकमध्ययनं व्यवस्थाप्यम् ।

ततश्च यथेदानीं रघुवंशादिकाव्यानामर्था अध्याप्यन्ते एवमृग्वेदसूक्तानां यजुषां साम्नामाथर्वणमन्त्रादीनामप्यर्थाः कर्मप्रयोगविनियोगादिसमेताः प्रतिबोधनीयाः। अनेन क्रमेण वेदार्थज्ञानसम्पत्तौ छात्राणां तत्पर्यालोचनादिकमपि सम्पत्स्यते। इदानीं तु ये केवलवेदपाठिनः सन्ति ते वेदार्थ-ज्ञानाभावान्मुह्यन्ति कर्मसु। न च तेषां कर्म वीर्यवत्तरं भवति। "यदेव विद्ययोपनिषदा करोति तदेव वीर्यवत्तरं भवती" तिश्रुतेः। ये च व्याकरणादिशास्त्राभिज्ञाः सन्ति ते प्रायशो वेदाध्ययनाभावाद्धर्मशास्त्राभ्यासाभावाच्च श्रौतस्मार्त्तकर्म्मणां यथार्थं स्वरूपं ज्ञातुं न प्रभवन्ति। तत्तत्कर्मसम्बद्धमन्त्रोच्चारणमपि यथोक्तं तै र्न कर्तुं शक्यमिति कर्मवैगुण्यमेवापतति। एवञ्चैकेन चक्रेण यथा रथस्य गति र्न भवति तथा वेदशास्त्रयो र्मध्ये एकतराभावे नाभीष्टसिद्धिस्तस्माद्यावच्छक्यमुभयोः सम्पादने प्रयत्नः कर्त्तव्यः।

यदि च छात्राणां वेदाध्ययने स्वारसिकी प्रवृत्ति र्न स्यात्तर्हि किञ्चिच्छिष्यवृत्त्यादिकं प्रलोभनं विधायापि ते तत्र प्रवर्त्तनीयाः।

ये त्वाङ्गलभाषामहाविद्यालयेषु (कालेजादिषु) प्राप्तशिक्षास्ते खलु ऋग्वेदादिग्रन्थानां पश्चिमदेशीयैः कृतान्याङ्गलभाषानुवादपुस्तकानि पश्यन्तः केवलमैतिहासिकदृष्ट्यैव वेदानवलोकयन्ति। कस्मिन् काले ऋग्वेदस्य सूक्तानि रचितानि? ऋग्वेदे कानि मण्डलानि, कानि वा सूक्तानि प्राचीनानि कान्यर्वाचीनानि? आर्याणां निवासः प्रथमं कुत्रासीत्। कीदृशी तेषां समाजव्यवस्था, ब्राह्मणग्रन्थाः के पूर्वं जाताः के पश्चात्, कुत्र कीदृशी भाषाशैलीत्यादिकं काकदन्तपरीक्षावन्निष्फलमेव गवेषणं कुर्वन्ति। न च तैरद्यापि कालविशेषो देशविशेषो वाऽऽर्यसंस्कृतेरुपक्रमसम्बद्धो निर्धारितः। पुरुषोत्प्रेक्षामात्रनिबन्धनानां तर्काणामप्रतिष्ठितत्वात्, निश्चितेऽपि तस्मिन्फलाभावः। धर्मार्थकाममोक्षाख्याणां चतुर्णामपि पुरुषार्थानां सिद्धिर्वेदाधीना इत्येवं ते न मन्यन्ते। अत एव वेदोक्तकर्म्मसु वर्णाश्रमधर्मव्यवस्थायाञ्च नास्ति तेषां श्रद्धालवोऽपि न च मन्त्राणामद्भुतशक्तौ तेषां विश्वासः। केवलं कौतुकवशादेव वेदानवलोकयन्ति। तेन तदीयवेदार्थज्ञानेन वर्णाश्रमधर्मिणां भारतीयानां न कोऽपि लाभः सम्भवति।

यदि ब्राह्मणाः प्राचीनप्रणाल्या वेदानधीत्य तदर्थानवबुध्य मीमांसादृष्ट्या वेदतात्पर्यं निर्णीय वेदानां सर्वपुरुषार्थसाधनहेतुतां निश्चित्याधिकारिभ्यो वैदिककर्मणां वेदप्रतिपादितोपासनायास्तत्त्वज्ञानस्य चोपदेशं कुर्युर्बाहुल्येन तत्प्रचारं च कुर्युस्तर्हि महाँल्लोकोपकारः स्यात्। ब्राह्मण्यसंरक्षणपुरस्सरः समीचीनजीविकालाभोऽपि ब्राह्मणानां तथा सत्येव स्यात्।

इदानीं तु याजनाध्यायनप्रतिग्रहाख्यास्तिस्रोऽपि ब्राह्मणवृत्तयो म्लानीभूताः सन्ति। केनापि प्रकारेणोदरदरीपूरणं कर्त्तव्यमित्येव मतिर्ब्राह्मणानामपि सञ्जाताऽस्ति सा कथं निवर्त्तेत कथञ्च—

ब्राह्मणो जायमानो हि पृथिव्यामधिजायते।
ईश्वरः सर्वभूतानां धर्मकोशस्य गुप्तये॥ मनु० अ० १ श्लो ९९)

इत्यादि वचसामैदंयुगीन-भूदेवेष्वपि चरितार्थता स्यात्तदुद्बोधनं भगवान्महेश्वरो विदुषां चेतसि समुद्भावयत्विति प्रार्थयमानो विरमामि लेखव्यापारादिति शम्।

समालोचनासारः।

प्रबन्धप्रकाशः।

पुस्तकस्यास्य प्रणेता 'तुलनात्मकभाषाशास्त्र' प्रभृति ग्रन्थानां निर्माता, प्रिंसेस आफवेल्स-गवर्नमेण्ट संस्कृत-लाइब्रेरी-सरस्वतीभवन बनारस इत्यस्याध्यक्षः, एम० ए० डी० फिल (आक्सफ़ोर्ड), विद्यारत्नम्, इत्यादि विविधोपाधिविभूषितः, प्राच्य-पाश्चात्यभाषापण्डितः श्रीमान् डाक्टर मङ्गलदेवशास्त्रिमहोदयः।

प्रकाशकः (प्राप्तिस्थानं च)—इण्डियनप्रेस बनारस। मूल्यं रूप्यकैकम् १)

प्रबन्धप्रकाशस्य द्वितीयं संस्करणम् अस्मत् पुरतो विद्यते। अत्र प्रबन्धरचनाया विविधाः पाण्डित्यपूर्णा निबन्धाः नियमाः शब्दविन्यासप्रकाराः प्रबन्धरचनाभेदादयश्च प्रदर्शिताः सन्ति।

ग्रन्थे चास्मिन्प्राधान्येन त्रीणि प्रकरणानि विद्यन्ते। उपोद्घाताख्यं हि प्रथमं प्रकरणम्। अत्र प्रबन्धरचनायाः स्वरूपम्, उपयोगः, प्रकाराः, प्रक्रिया, तदुपयोगिनोऽन्तरङ्गबहिरङ्गनियमाश्च सप्रपञ्चं प्रतिपादितानि ग्रन्थकृता। ग्रन्थस्य मुख्यभागात्मके द्वितीये प्रकरणे च "वरमद्य कपोतः श्वो मयूरात्" 'धैर्यम्' 'धर्मः' पुरुषार्थचतुष्टयम्, "व्रतपालनम्", 'इन्द्रजालमञ्जूषा, 'अयि दलदरविन्द', 'वाराणसीवैभवम्' इत्याद्युपयोगिविषयानालम्ब्य रचिता विचित्रा निबन्धाः संनिवेशिताः सन्ति। तृतीये सुभाषित-संग्रहाख्ये प्रकरणे तु 'सुभाषितपद्यावली', 'सुभाषितपद्यखण्डमाला', 'सुभाषितगद्यावली', 'लौकिकन्यायाञ्जलिः' इतिनामानश्चत्वारो मनोहराणां सामान्येनान्यत्रानुपलभ्यमानानां सुभाषितानां संग्रहा विद्यन्ते। अखिलमेतदालोकयतामस्माकमस्य ग्रन्थस्य परमोपादेयत्वे न कश्चिदपि संदेहः। विशेषतश्च परीक्षार्थिनां परमोपकारी एष ग्रन्थ इति नो दृढो विश्वासः।

कस्याविदितं यत्साम्प्रतं संस्कृतपरीक्षार्थिनो निरन्तरं परीक्षानियतग्रन्थान् सम्यगभ्यस्यापि लेखनशैलीमजानन्तः प्रतिवर्षं वाहुल्येन परीक्षास्वसाफल्यं लभन्ते । बहवश्च परीक्षासु समुत्तीर्णा अपि प्रवन्धरचनापाटवहीनाः सभासु अन्यत्र वा स्वकीयं हृद्गतभावं प्रकटयितुमपारयन्तो ग्लानिं भजन्ते । तेषां सर्वेषामुपकारी संग्रहणीयश्चासौ ग्रन्थः ।

संस्कृतसाहित्यपरिषदः (त्रैमासिकं मुखपत्रम् ।

'श्रीः' ।

—:o:—

पत्रमिदं संस्कृते निःसरति । तृतीयवर्षस्य प्रथमेयं संख्या मद्दृष्टिपथं समागतास्ति । लेखाश्चात्र प्रायः सामाजिका धार्मिका दृश्यन्ते । सत्यपि गद्यानां सारल्ये प्राशस्त्ये गवेषणापूर्णे च कवितासु छन्दोभङ्गदोषो बहुत्रोपलभ्यते । नगण्येऽस्मिन्दोषे सत्यपि सम्पादकयोः परिश्रमः श्लाघनीयोऽस्ति। मुद्रणप्रकाशनादि परिष्काराः प्रशंसनीय एव । अवसाने च आयव्ययनिरीक्षणेन कोशाल्पतादोषो लज्जापयति संस्कृतविदुषः। अस्तु नाम सम्प्रति संस्कृत-पत्राणां यथाकथमपि जीवन-रक्षणमेव दुस्तरं विद्यते । तत्रैव 'श्री'रियं सर्वथा ऋणादृते एवात्मानं पोषयतीति धन्यवादार्हौ सम्पादकौ । लेखादि संग्रहेणापि तयोरुत्साहो नवीनवायुपरिष्कृतो विभाति । परन्तु विधवाविवाहादिसमर्थकलेखसंग्रहस्तु संस्कृतपथपरिपन्थीव प्रतिभाति । प्राप्तिस्थानम्—पं० कुलभूषणः, सुचारवाग, श्रीनगर, (काश्मीर)

सुप्रभातम् (सचित्रं संस्कृतपाक्षिकं पत्रम्)

—:o:—

(सम्पादक—श्रीविन्ध्येश्वरीप्रसाद शास्त्री, व्यवस्थापकः—श्रीकेदारनाथशर्मा)

पत्रमिदं संस्कृत-साहित्य-समाजस्य मुखपत्ररूपेण निःसरति । पूर्वं सप्त-वर्षावधि निःस्वत्यार्थसाहाय्याभावान्निरुद्धमासीत् । पुनः संस्कृतसाहित्य-समाजसदस्यानामुत्साहेन सुरभारतीसेवार्थं पत्रमिदं निःसार्यते अस्य भाषा सरला मनोहरा च भवति । काशीस्थ-संस्कृतज्ञानां वहिस्थानां च परमं कर्तव्य-मिदं विद्यते, यत् पत्रमिदं सर्वदा निःसरेदेव, पुनर्निरोधस्यावसरो न आगच्छे-दिति । सञ्चालकेषु तादृगुत्साहो न दृश्यते यादृक् च पाक्षिकपत्रस्य कृतेऽपेक्ष्यते । यतो हि सर्वथा विलम्बेनैव सूर्योदयकार्यालये समुपतिष्ठते 'सुप्रभातम्' इति खेदास्पदम् । वार्षिकं मूल्यम् रु० २) छात्रेभ्यः रु० १) ।

प्राप्तिस्थानम् व्यवस्थापक 'सुप्रभात'— बनारससिटी ।

'वनौषधि' (सचित्रं हिन्दीमासिकं पत्रम्)

(सम्पादकः—श्रीकेदारनाथशर्मा । प्रकाशकः—श्रीचन्द्रशेखरत्रिवेदी)

आयुर्वेदाचार्य्य ए० एम्० एस्० ।

पत्रमिदं प्रतिमासं सुन्दरं मसृणकर्गजमुद्रितं सुसज्जितं निःसरति । अत्र आयुर्वेदसम्बन्धिनो गभीरभावपूर्णा लेखा भवन्ति । औषधिनामनिर्णयेऽपि गवेषणामया लेखा दृश्यन्ते । आयुर्वेदज्ञैः चिकित्सायां प्रौढिमानमभिलषद्भिरवश्यं ग्राह्यमिदं पत्रं । मूल्यं वार्षिकं रु० ३) प्राप्तिस्थानञ्च चरक-अनुसन्धानभवन, वनारससिटी ।

'भूदेवः' (सामाजिकं मासिकं पत्रम्)

पत्रमिदं संस्कृत-हिन्दीभाषाद्वयविशिष्टम् । प्रतिमासं निःसरति । प्रथमं संस्कृतभाषायां पश्चाच्च हिन्दीभाषायां निबद्धा लेखाः साहित्यिकाः सामाजिका वा गवेषणापूर्णाः सन्ति । पत्रमिदम् सर्वैरेव ग्राह्यमादरणीयमिति मे मतिः । 'आह्वानम्' 'विधवानां प्रश्नाः' 'सनातनो धर्मः' संस्कृताध्यायिवर्गश्चेत्यादयो लेखा विचारणीयाः सन्ति । सर्वथा सम्पादकोऽस्य पत्रस्योत्साही समाजसेवको दृश्यतेऽस्योत्साहो वर्द्धनीयः । 'सूर्य्योदये' लेखप्रकाशनविषये किञ्चित् सम्पादकीयं वक्तव्यमस्ति । परन्तु तत्र लेखप्रहातुरुपेक्षैव हेतुः स्याद् यदि च तेन वैयक्तिकाक्षेपरहितो लेखः प्रकाशनार्थमिह 'सूर्य्योदये' प्रहितश्चेदवश्यमिह प्रकाशितः स्यात् । अधुनापि सम्भाव्यते । अस्तु भूदेवपत्रं ग्राह्यं विद्यते । अस्य वार्षिकं मूल्यम् १॥) सार्द्धरूप्यकं प्राप्तिस्थानम् । 'भूदेव' मन्दिर पटना सिटी इति ।

—अवधेशप्रसादशर्मा, (काव्यतीर्थः)

परीक्षासमयः ।

अखिलभारतवर्षीय-संस्कृतधार्मिकाध्यात्मिक-विश्वविद्यालयीयपरीक्षाणाम् समयनिर्णयो जातः । विश्वविद्यालयीय-परीक्षाबोर्डनिश्चयानुसारमग्रिम-कार्तिकशुक्लसप्तमीतः (१३।११।३४) एतद्वर्षीयाः सर्वा अपि परीक्षाः प्रारब्धा भविष्यन्ति । प्रतिदिनं १२ द्वादशवादनादारभ्य चतुर्वादनं यावदेकैकं पत्रं भविष्यति । परीक्षाबोर्डसदस्यैः परीक्षार्थिनां धार्मिकमुत्साहमालोक्य सितम्बर-मासस्य १५ पञ्चदशतिथिं यावदावेदनभरणकालो निर्धारितोऽस्ति । अतश्च तत्तिथिं यावदेवावेदनं प्रहेयम् । तदनन्तरं न गृहीतं स्यादावेदनम् । अस्मिन्हायने परीक्षायां प्रथमश्रेण्यादिषु समुत्तीर्णेभ्यश्छात्रेभ्यः पारितोषिकप्रदानस्यापि व्यवस्था विद्यते । यस्माद्विद्यालयाद् दशपरीक्षार्थिनस्समुत्तीर्णाः स्युस्तदीयाध्यापकेभ्योऽपि पारितोषिक-प्रदानव्यवस्थाभविष्यति इति ।

शोकाश्रुबिन्दवः ।

(दरभंगामण्डलान्तंगत-ठाढ़ीग्रामवास्तव्य-पण्डितप्रवर-
शिवशङ्करशर्म्मणां कृते)

(ले०—वाराही सं० विद्यालयस्थः श्रीहरिकान्तमिश्रः)

विद्वन्मत्त-मतं-गजेन्द्र-दलने पञ्चास्यतामाश्रितः
शास्त्राध्यापनजात-कीर्ति-वितति गंम्भीरताऽपां पतिः ।
भक्त्या केशवसद्मपद्मनिलया-प्राण-प्रियं संस्मरन्
हा ! हा ! यादव-दासतामुपगतो हित्वा निजं बान्धवम् ॥ १ ॥

लोकाः शोक-समुद्र-मग्न मनसो दीनां दशां हा ! गता—
धीरा धीरतयाऽधरीकृतवचोनाथाः शुचा दीनताम् ।
पृथ्वी रौति नितान्ततापतिमिरै राक्रान्त-चित्ता सती
याते स्वः शिवशङ्करे शिवकरे शून्या दिशा दृश्यते ॥ २ ॥

सखा वेदान्तस्ते विरहविकलान्तः प्रतिपलं,
जनाऽऽनम्या वेदा अतिजनित-खेदा स्त्वयि गते ।
शुचा वीणां वाणी त्यजति बत ! पाणिप्रति-गता—
मिदं धातुः कृत्यं नच सम-विधातुः समुचितम् ॥ ३ ॥

शम्भुः सर्वेष्ट-दाता गहन-विधिवशाद् प्राप्तवान् दिक्पटत्वं-
विष्णु र्नागेशशायी स भवति गृहिणी यस्य पद्मालया सा ।
आकाशे संभ्रमन्तौ ग्रसनमपि सुरौ पुष्पवन्तौ प्रयातौ
दुर्वारा कर्मरेखाऽपि समसुमनसां का कथा मानवानाम् ॥ ४ ॥

यस्यामी पुत्र-मित्र-प्रभृति-निजजनाः क्रन्दनं हाऽऽचरन्तो—
दृश्यन्ते लोक-संघैः सुर-पुर-सरणिं यातुमिच्छन्ति दाराः ।
गाम्भीर्यौदार्य्य-धैर्य्य-प्रकटित-यशसं नीतवाँश्चेद् विधे ! तं
संसारे वर्तसे त्वं सकलकलतया दर्शित-क्रूरभावः ॥ ५ ॥

———

सृष्टेरादित एव आर्य्यपिण्डस्य वैदिक-संस्कारशालित्वात् सृष्टौ तस्य वैशिष्ट्यमङ्गीकृतं। ते च संस्कारा वर्णाश्रम-शृङ्खलामूला आचारमूलका एव ज्ञेयाः ॥ ५८ ॥

इदानीमन्यां शृङ्खलामाह—

तस्मात्सुसंस्कार-केन्द्रम् ॥ ५९ ॥

तस्मात् आदित एव संस्कृतत्वात् सुसंस्कारस्य केन्द्रम् मूलस्थानम् आर्य्यपिण्डमित्यर्थः।

आर्य्य-पिण्डं हि आदित एव सुसंस्कृतत्वात् पूर्णावयवशालि। पूर्णावयवशालित्वाच्च अभ्युदयनिःश्रेयससंस्कारान् पूर्णतया ग्रहीतुं केन्द्रम् भवति। अन्तःकरणं हि जीवानां प्रधानं यन्त्रम्। यदा हि जीवाः पूर्णावयवा भवन्ति तदा तेषां प्रधानयन्त्रमन्तःकरणमपि पूर्णावयवमेव भवति। एवञ्च प्रधानयन्त्रेऽन्तःकरणे पूर्णे सति तदीयावयवाश्चत्वारो मनोबुद्धिचित्ताहङ्कारा अपि पूर्णावयवा एव भवन्ति। एवञ्चान्तःकरणावयवेषु चतुर्ष्वपि पूर्णेषु सत्सु आर्य्यपिण्डेषु सुसंस्कारग्राहके चेतसि पूर्णे सति अभ्युदयनिःश्रेयसयोः संस्कारान् ग्रहीतुं स्वत एव तस्मिन् शक्तिरायाति।

सृष्टेरादौ पूर्णावयवा एव मनुष्या उत्पद्यन्ते। इति ब्रह्मणः प्रथमा सृष्टिः परमहंसानामेव भवति। ततः परमुत्पन्नाया एव सृष्टेः सुरक्षायै सुसंस्काराय च वर्णाश्रमशृङ्खला निबद्धा भवति। तदानीमेव सुसंस्कृताः संस्कारा आर्य्यपिण्डेषु अङ्किता भवन्ति। ये च रजोवीर्य्याभ्यां क्रमशोऽग्रेऽप्याकृष्यन्ते। यथोक्तं संस्कारपादे ॥ ५९ ॥

अन्यच्च—

त्रिविधाऽकाशसम्बन्धश्च ॥ ६० ॥

(तस्यान्तःकरणस्य) त्रिविधश्चासौ आकाशश्चेति तेन सह सम्बन्धो भवतीति सूत्रार्थः।

पिण्डाकाशो हि चित्ताकाश इति ब्रह्माण्डाकाशश्च चिदाकाश इति अनन्तकोटिब्रह्माण्डाधाराकाशश्च महाकाश इति संज्ञायते। यदा च जीवः पञ्चकोशपूर्णतया पूर्णावयवो भवति। तस्मिंश्च संस्कारसंग्रहस्य पूर्णाधिकारोऽपि भवति। तदैव स्वत एव तस्य त्रिविधेनापि आकाशेन सम्बन्धो भवति। इत्यत एव योगयुक्तमन्तःकरणं व्यापकतां धारयति। इत्यत एव च कारणात् पिण्डात् पिण्डान्तरस्य, लोकात् लोकान्तरस्यापि वृत्तं ज्ञायते। अतएव योगिराजानान्तु कथैव का समाहितस्यान्तःकरणस्य साहाय्येन आद्-

क्रियाद्वारा लोकान्तरगतोऽपि जीव आप्यायते। उपासकश्च स्वोपासनालोके स्वेष्टदेवेन सह सम्बन्धमपि स्थापयति। इत्यत एव हेतो र्योगयुक्ता ज्योतिःशास्त्रवेत्तारः स्वब्रह्माण्डेतरब्रह्माण्डानामनेक-ग्रहोपग्रहताराराशीनां ज्ञानं कृत्वा तेषामाविष्कारं कृतवन्तः। इत्यादि बहून्युदाहरणानि त्रिविधाकाशेन सम्बन्धस्थापनाया विद्यन्ते ॥ ६० ॥

अपरञ्च—

शुद्धाशुद्ध स्पर्शास्पर्शाधिकारि ॥ ६१ ॥

अत एव तत् मनुष्यपिण्डम् शुद्धं च अशुद्धं च स्पर्शश्च अस्पर्शश्च ते तथोक्तास्तेषामधिकारीति तद्योग्यम् भवतीत्यर्थः।

मनुष्यः पूर्णावयवो भूत्वा विशेषाधिकारभाग् भवतीत्येतस्योदाहरणं सूत्रकृद् ददाति। मनुष्यपिण्डं यदा पूर्णावयवं पञ्चकोशपूर्णतया सम्पद्यते, तदा तस्य पञ्चकोषाणां विभिन्नाधिकारतया शुद्धाशुद्धस्पर्शास्पर्शत्वादिप्राप्त्या शुभाशुभप्राप्त्यधिकारो जायते। एषु पञ्चकोषेषु शुद्धाशुद्धयोः स्पर्शास्पर्शयोः शोभनमशोभनञ्च फलं परिणमति। अन्नमयकोशस्याशुभ-परिणामो दर्शनशास्त्रेषु मलशब्देनोच्यते। प्राणमयकोषस्याशुभः परिणामो विकारशब्देनाभिधीयते। मनोमयकोषस्याशुभः परिणामो विक्षेपशब्दभाग् भवति। विज्ञानमयकोशस्याशोभनः परिणाम आवरणमुच्यते। आनन्दमयकोशस्य तु अस्मिता निगद्यते। यदा जीवे पूर्णता भवति। तदैषु कोशेषु शोभनाशोभनपरिणाम उदेति। तत्र शुद्धया शोभनः परिणामः, अशुद्ध्या चाशोभन इति।

पूर्णस्य जीवस्य पूर्णावयवावस्थायां स्वभावत एव जडताया ह्रासेन चेतनांशस्य च वृद्ध्या पञ्चापि कोषा विशेषशक्तिसम्पन्ना भवन्ति। तदा च स जीवो बहुप्रकारेण स्पर्शस्य गुणदोषौ शुद्धाशुद्धयोश्चाधिकारान् पृथक् पृथक् पञ्चकोषैः संग्रहीतुं समर्थो भवति। इत्यस्मादेव हेतोः पूर्णज्ञानमयो वेद स्तत्सम्मतः शास्त्रसमूहश्च शुद्धाशुद्धविवेकं स्पर्शास्पर्शविचारञ्चोर्ध्ववाहु उद्घोषयतः ॥ ६१ ॥

प्रथमप्रमाणमाह—

विष्ठादिभिः प्रथमः ॥ ६२ ॥

प्रथमोऽन्नमयकोषगतः शुद्धाशुद्धादिविचारो विष्ठादिभिः ज्ञेयः। शुद्धाशुद्धविचारः स्पर्शास्पर्शविवेकश्चान्नमयकोशस्य प्राधान्येन कथं भवतीत्यत्रोदाहरणेनोदाहरणरहस्यं प्रकाशयति। यथा हि स्थूल-विष्ठामूत्रादि-निकृष्ट-वस्तुसंस्पर्शेण स्थूलशरीरस्याशुद्धिस्तत्रैव च स्पर्शदोष-सम्पर्कः सम्भाव्यते। तथैव जलमृत्ति-

कादिस्थूल-वस्तुद्वारैव तदपगमोऽपि सम्भाव्यते। एवमेवान्नमय-कोशस्य स्पर्शास्पर्शशुद्धाशुद्ध-रहस्यमपि ज्ञेयम्।

वेदे शास्त्रे च यद् शुद्धाशुद्धस्पर्शास्पर्शविवेकवर्णनमुपलभ्यते। तत्सर्वमपि स्थूलात्मकान्नमयकोश-सम्बन्धत एव नास्ति। येषां हि शुद्धपदार्थानामीदृक् सम्बन्धः स्थूलशरीर-सम्बन्धेन भवितुमर्हति तद्विज्ञानस्यैव इह दिग्दर्शनमनेनोदाहरणेन कारितम्।

मलश्चान्नस्य निकृष्टः परिणामो निगद्यते। अयञ्च दार्शनिको मलशब्दः तामशोभनां शक्तिं वक्ति या हि शरीरे जाड्यं तमोगुणञ्च विस्तारयति। अशुद्धस्य पदार्थस्य स्पर्शेन सम्पर्केण च शरीरे मलशक्तिर्वर्द्धते। शुद्धया च ह्रसति। प्रसङ्गेऽस्मिन्निदं वक्तव्यमावश्यकं प्रतिभाति यत् शुद्धाशुद्धयोः स्पर्शास्पर्शयोः विवेकसम्बन्धे शास्त्रेषु यावान् विचारो विहितो विद्यते, तस्य मूले त्रिगुणविचारस्याधिदैवविचारस्य च महान् सम्बन्धः स्थापितोऽस्ति। आधिदैवविचारस्योदाहरणं गङ्गाजलादिकमगवन्तव्यम्। गुणविचारस्योदाहरणम् मधु, पलाण्डु, गोमुत्रं, गोमयमित्यादीनि ज्ञेयानि। मधु, तु हिंसाजन्यमपि सत्वगुणवर्द्धकत्वात्पवित्र मुच्यते। तथैव पलाण्डु द्रव्यं मूलमपि सत् तमोवर्द्धकत्वात् अपवित्रं कीर्त्यते। गोमयञ्च गवां मलमूत्रत्वेऽपि सत्त्वगुणप्रधानतया पवित्रतममुच्यते।

इत्थञ्च पूज्यपादैः त्रिकालदर्शिभि र्महर्षिभिः दैवराज्यसम्बन्धं निरीक्ष्य सत्त्वरजस्तमसामेषां त्रयाणां गुणानां प्रभावं निरीक्ष्य दार्शनिकदृष्ट्या शुद्धाशुद्धस्पर्शास्पर्शविवेकस्य भौतिकः सिद्धान्तो निर्धारितो विद्यते। सर्वोऽप्ययं सिद्धान्तो न काल्पनिको वाच्यः, किन्तु गम्भीर–विचारणया चिन्तितो दार्शनिकभित्तिमूलकोऽवसेयः।

अन्यत्प्रमाणं निदर्शयति—

शवादिभिर्द्वितीयः ॥ ६२ ॥

द्वितीयः प्राणमयकोषजन्यः स्पर्शदोषः शवादिस्पर्शतो जायते। शवादिस्पर्शतो यो हि स्पर्शदोषोऽशुद्धिर्वा शास्त्रेषूच्यते। स हि प्राणमयकोशसम्बन्धतो ज्ञेयः। तथैव शवादिस्पर्शानन्तर मग्निस्पर्शेन धातुस्पर्शेन च तद्दोषपरिहारोऽभिहितः सोऽपि प्राणमयसम्बन्धत एव निर्णीयते।

जीवो यदा लोकान्तरे प्रतिष्ठते तदा प्राणमयकोष एवेमान् कोशानपकृषति। ततश्च शवे प्राणशक्ते नितरामभावो जायते।

अतश्च प्राणरहितो हि शवोऽन्येषां प्राणमयकोशशक्तिमेवाक्रष्टुं यथा देशकाल-

पात्रं प्रयतते । इत्येवं दशायां शवस्प्रष्टुः पुरुषस्य प्राणमयकोशशक्तेः क्षयस्यैव सम्भावना यथाशक्यं रूपान्तरेण सम्भाव्यते । इत्यत एव शास्त्रेषु शवस्पर्शिनः स्पर्शदोषोऽशुद्धिर्वोच्यते । अत एव स्वजातीयैरेव शवोद्वहनविधानम्, शवस्पर्शानन्तरञ्च विविधैर्विधानैः शुद्धेर्विधानं विद्यते । प्राणमयकोशसम्बन्धकारणादेव राजयक्ष्मरोगाभिभूतस्य रोगिणः शवं प्रायश्चितादिद्वारा संस्कृत्योद्वहनस्य विधान मुपलभ्यते ।

पुराणेषु जाज्वल्यमान मुदाहरण मस्मिन्विषये विद्यते यत्—महाशक्तिशालिनः पूर्णावतारस्य भगवतः श्रीकृष्णस्य प्राणहीनं विग्रहं स्पृष्ट्वा भक्तोऽर्जुनः सर्वामपि स्वीयां शक्तिमपवाहितवानिति । इत्युदाहरणेनेदमौदाहरणं विज्ञेयं यद्बहुत्र स्पर्शास्पर्शविवेकाः प्राणमयकोशसम्बन्धेनैव निरूपिताः सन्तीति ।

अन्ये बहवश्च शुद्धाशुद्ध-स्पर्शास्पर्श-विवेका अवस्थान्तरगताः कतिभिश्चित् कोषैः साक्षात् सम्बन्धभाजो भवन्ति । विज्ञानमिदं स्पष्टयितुमुदाहरणमुपादीयते यथाहि अन्नादि-खाद्यपदार्थानां शुद्धाशुद्धस्पर्शास्पर्शविवेकोऽवस्थान्तरेण विज्ञानमय-मनोमय-कोशाभ्यामेव सम्बन्धभागुच्यते । परन्तु प्राणमयकोशेनापि तस्य सम्बन्धोऽस्त्येव । सुवर्ण-रौप्य-कांस-मृत्तिकादि-शुद्धाशुद्ध-विवेकोऽपि अनेनैव प्राणमय-विज्ञानेन सम्बध्नाति । म्लेच्छाद्यन्तजादिस्पर्शदूषित मन्नं प्रथमं प्राणमयकोशे एव स्वप्रभावं दर्शयति । स्पर्शकर्तुः प्राणानामाकर्षणविकर्षण-शक्तिर्हि अन्नरसं विदूषयति । तदेवान्नं भोक्तु रुदरस्थं सत्तदीयप्राणमय कोशं विदूषयति । तदेवान्नं च यदि पापिनः स्यात्तर्हि मनोमयं कोशं दूषयित्वा वीर्य्यं तद्रसपरिणामः प्रविश्य शुद्धसृष्टेर्बाधकं भवति । यतोहि—मनोवायुवीर्य्याणामेषां त्रयाणां घनिष्ठः सम्बन्धो विद्यते ।

तस्यैवान्नदोषस्य विषये पितामहो भीष्मः प्रामाण्यमद्य आसुरसम्पच्छालिनो मानवस्यान्नग्रहणन विज्ञानमयान्तःकोशो विक्रियते । यतोहि दुर्योधनान्नभोक्ता स मध्येसभायां स्व-पौत्रवधुं जघन्यरुपेण लाञ्छितां क्रियमाणां दृष्ट्वापि कृततूष्णींभाव एवासीदिति । इत्यनेनेदं स्फुटं सिध्यति यद् अन्नदोषेण विज्ञानमयान्तःकोषो मलिनो भूत्वा बुद्धिमेव विकरोति । येन सर्वविज्ञानविदपि पुमान् स्वकर्तव्ये किंकर्तव्यविमूढ़तामृच्छति । प्राणमयकोश-सम्बन्धेन शुद्धाशुद्धस्पर्शास्पर्श-विवेकव्यवस्थाऽधिकव्याप्ता विद्यते ।

उपासनाया दिव्यदेशसमूहे उपासनापीठसम्बन्धेन योहि स्पर्शास्पर्शशुद्धाशुद्ध-विचारो वर्णाश्रमश्रृंखलायां सम्मतो विद्यते । स सर्वोऽपि प्राणमय कोश-सम्बन्धेनैव सम्मतो विद्यते । सर्वस्मिन्नपि देव-मन्दिरे आर्य्यानार्य्याण-

मुन्नतानुन्नतानां मानवानां समानतया यो हि प्रवेशो न विहितो विद्यते। इत्थं सिद्धान्तोऽपि प्राणमयकोशसम्बन्धेनैव निर्धारितो विद्यते। शूद्रप्रतिष्ठापित-दिव्यदेशस्थमूर्तीनां प्रणामकरणमपि ब्राह्मणानां कृते यो निषेधः। सन्यासिनां कृते सर्वेषां पीठानां केवलं स्पर्शमात्रे एव यो विधि र्विद्यते। तयोरपि हेतुरिदमेव विज्ञानं विद्यते। शूद्रप्रतिष्ठापिते देवविग्रहे पीठादौ वा तदीयसंस्कारशक्ति रेव निहिता तिष्ठति। सर्वत्र देवमन्दिरेषु प्रस्तरादिनिर्मितमूर्तीनां पूजनं न भवति तत्र तु प्राणमयकोशद्वारा प्रतिष्ठापितानां देवपीठानामेवार्चनं भवति। एवम्भूतम् देवपीठं शूद्रान्तःकरणसंस्कार-संस्कृतं यदि शुद्धब्राह्मणः प्रणमेत्तदा न तत्र ब्राह्मणस्य क्षतिः किन्तु तस्य देवपीठस्य प्राणशक्ते र्हानि र्भवति। एवमेवान्यद-प्यौदाहरणमूह्यम्। अस्मादेव हेतो र्भगवत्पूजायां सर्वस्याप्यधिकार-समान-त्वेऽपि देवमन्दिरेषु प्रवेशाप्रवेशविषये ब्राह्मणादिजातिभेदस्य उपासनासंप्रदा-यादिभेदस्य स्पर्शास्पर्शादिविचारभेदस्यापि विवेकः क्रियते।

यदा हि कस्मिंश्चन देवमन्दिरे पीठेषु देवानां प्रतिष्ठा क्रियते तदोपासकः प्रथमं देवान् स्वशरीरे समावेश्य ततः पीठेषु तान् संस्थापयति। इत्यतोऽपि हेतो-स्तत्र देवेषु पीठस्थापयितुः संस्कारादिसञ्चारो मन्यते। अतश्च यस्मिन् पीठे स्पर्शा-दिव्यवस्थायाः कृते यादृशो नियमो वर्तते यादृशी वा मर्य्यादा परम्परातः प्रति-ष्ठापिता आयाति तद्विरुद्धाचरणेन तस्य पीठस्यैव शक्ते र्हानि र्भवति। अस्मादेव-कारणात् देवमन्दिरेषु स्पर्शास्पर्शविवेकोऽधिकतया गण्यते। इत्थञ्च वर्णाश्रम-श्रृङ्खला-मूलकस्य स्पर्शास्पर्शशुद्धाशुद्धविवेकाधिकार स्तदीयविज्ञानञ्चातिगम्भीरं रहस्यपूर्णञ्च विद्यते ॥ ६३ ॥

सम्प्रति तृतीयं प्रमाणयति—

आशौचादिभिस्तृतीयः ॥ ६४ ॥

तृतीयो मनोमयकोशसम्बन्धस्तु आशौचादिभिः सह वर्तत इत्यर्थः

राहु-ग्रहण-जनन-मरणाद्याशौचानि तेषां शुद्धिविचारश्चः सर्वमपि मनोमय-कोशेनैव साक्षात् सम्बध्नाति। यस्य विज्ञानमननकरणेन मनोमयकोष-सम्ब-न्धिनः शुद्धाऽशुद्धविज्ञानस्यावगतौ सारल्यमुपजायते। सूर्य्यचन्द्राभ्यां सह पृथिव्या यो हि आकर्षणविकर्षणशक्तिसम्बन्धः यश्च ज्योतिः प्राणशक्तिप्रभृ-तीनां सम्बन्धः जडपदार्थवादिभिर्वैज्ञानिकैरपि स्वीक्रियते। दैवशक्ति-स्वीक-र्तार आस्तिकास्तु अस्मिन् विषयेऽधिकां श्रद्धां बिभ्रति। प्रत्यक्षिकञ्चेमं विषयं प्रमाणयन्ति। तथाहि सूर्य्यग्रहणावसरे चन्द्रो हि भूलोकसूर्य्ययो र्मध्ये समा-

पतति । चन्द्रग्रहणावसरे च पृथ्वीग्रहो मध्ये समायाति । येन तयोः सूर्य्य-चन्द्रशक्त्योः स्वाभाविकागमनप्रत्यागमनयोः पूर्णमन्तरायमायाति ।

ईदृग्दैवदुर्विपाकवेलायामैहलौकिकप्राणिना मन्तःकरणे महान् परिणामो भवितु मर्हतीति स्वाभाविकं प्रतिभाति । अतश्चेदृक्परिणामावसरे शुद्धाशुद्ध स्पर्शास्पर्शादिविवेकस्य शास्त्रानुकूलो विचारोऽपि विज्ञानानुमोदित एव । एवं हि जननमरणाशौचविज्ञानस्यापि अतिगूढरहस्यपूर्णत्वं ज्ञेयम् । वर्णाश्रमश्रृं-खलानुसारं यस्य कुलस्य रजोवीर्य्यं शुद्धं विद्यते तेन सह नित्यपितृगणस्य सर्वदा प्रातिभाव्यं विराजते । अतश्च तस्य कृते किं वक्तव्यं विद्यते तत्कुलं सर्वथा नन्दत्येव । साधारण–कुलानामपीयं कथा विद्यते यत्तत्कुलीयपरलोकप्रस्थिता आत्मानः तत्कुले जन्मग्रहीतुकामा आत्मानश्च तैःकुलैः सह निजवासनाजालैर्विजडिता भवन्ति । तैर्वासनाजाले मोहसम्बन्धतश्चाकर्षणविकर्षणशक्त्या च नित्यपितृ-गणानां प्रेरणया तत्कुलीयानां सर्वेषामेव प्राणिनां चित्तेषु तेषामात्मनां संयोग-वियोगयोः प्रभावः समुपसर्पति । तत्राधिदैवः सम्बन्ध इति स प्रभावो लक्षितो नैव भवितुमर्हति किन्तु गुप्त एव पततीति तद्विद एव जानन्ति । एतत्प्रभावपात-विचारानुसारमेव जननमरणाशौचयोः शुद्ध्यशुद्धिविवेको निर्णीयते । आभ्यां शुद्ध्यशुद्धि-स्पर्शास्पर्शविवेकाभ्यां सह योहि जपदानादि-विधीनां ब्रह्मचर्यपाल-नादिव्रतनियमानां सम्बन्धो बद्धो विद्यते तत्रापीदृशमेव गूढतरं रहस्यं विज्ञेयं विद्यते । इति ॥ ६४ ॥

सम्प्रति चतुर्थं प्रमाणयति—

संसर्गादिभिश्चतुर्थः ॥ ६५ ॥

चतुर्थो विज्ञानमय-कोशाश्रयो यो हि शुद्ध्यशुद्ध्यादि-परिणामः स संसर्गतो भवति । इति सूत्रार्थः ।

संसर्गेण यो हि सदसत्परिणामः पुरुषेष्वाधीयते स हि साक्षाद्रूपेण विज्ञान-मयकोषेष्वेवाधीयते । इत्यत एव हेतो र्वेदेषु तत्सम्मत-शास्त्रेषु च संसर्गसम्ब-न्धीय-शुद्धाशुद्ध विवेक-विज्ञानं निर्णीयते । उदाहरणतो यथा—वेदशास्त्रेषु ईश्वर-सत्तानङ्गीकर्तु र्नास्तिकस्य गेहे न गन्तव्यम् । तस्य संसर्गो नैव कर्तव्यः । इत्यादि श्रूयते । आचारहीनस्यानार्य्यस्य, इन्द्रियसेवापरायणानां म्लेच्छादीनां, दुराचा-राणां वेश्यादिपतितवृत्तिकानां संसर्गनिषेधः, सति च संसर्गे प्रायश्चित्तादीनां यो हि विधि रुपलभ्यते तथा तीर्थ-देव-साधु-दर्शनस्य शिष्ट-पुण्यात्म-प्रभृतीनां च सम्पर्कस्य, सत्सङ्गस्य च महिमा गीयते । सर्वमपीदमेतद्विज्ञानमूलकमेवास्ति इत्थं हि विदूषितान्तःकरणानां वेश्यानां कलुषवृत्तीनां च दुराचाराणां मानवानां

प्राणिनां वा शुभाशुभसंसर्गद्वारा एकस्मिन्नाधारे प्राणमय-मनोमय-विज्ञानमयाः सर्वेऽपि कोषाः प्रभाविता भवन्ति । तथाहि-तेषां निकटस्थवातावरणत स्तद्प कर्षणविकर्षणशक्तितश्च प्राणमयकोशः प्रभावितो भवति । तेषां हावभावाचार-विचारादिप्रभावश्च मनोमयकोशेन संस्पृश्यते । तेषां कथनोपकथनस्य स्वान्तःकरण भावस्य च प्रभावो विज्ञानमयकोशे समापतति । इत्यत एव संसर्गदोषस्य संस-र्गगुणजन्यशुद्धाशुद्धिविवेकस्य समुपदेशस्तज्जन्य-दोषापगतये च प्रायश्चित्तादेरपि विधानम् शास्त्रेषूपदिष्टम् विद्यते ।

इत्थमेवेमां गम्भीरां दार्शनिकयुक्ति मुपाश्रित्य ईश्वरनिन्दकानां नास्तिकानामुपकण्ठे इन्द्रियपरायणानां च म्लेच्छादिगर्हितव्यक्तीनां निवासभूमिसं स्पर्शनस्य शास्त्रे निषेधः । एवञ्च बहुधा वर्णाश्रमश्रृङ्खलानुसारेण शुद्धाशुद्धस्प-र्शादिविवेको विज्ञानमयकोषसम्पर्कतः शास्त्रेषु वर्णितोऽवलोक्यते । वेदेषु शास्त्रेषु पुराणादिषु यत्र कुत्रापि वा स्पर्शास्पर्शनिर्णयसिद्धान्तो दृश्यते । स सर्वोऽप्या-र्य्यजातेरभ्युदयकामनया निःश्रेयसावाप्तिमुद्दिश्य पञ्चकोषेषु स मासज्यमानं तदीयं सूक्ष्मं प्रभावञ्चावलोकयद्भि र्योगदृष्टिमद्भि स्त्रिकालदर्शिभिः महर्षिभि र्निजा-लौकिकप्रत्यक्षेण प्रत्यक्षीकृत्यैव श्रुतः स्मृतो निबद्धो वा । स सर्वोऽपि सिद्धान्तो गभीरविज्ञानानुमोदितो लौकिबुद्ध्यगोचरोऽपि नोपेक्षणीयोऽपि तु संमर्शनी-यो रक्षणीयः समर्थैलिमश्च ॥ ६५ ॥

अधुना पञ्चमं प्रमाणयति—

सदसद्भिः पञ्चमः ॥ ६६ ॥

पञ्चम आनन्दमयः कोशः सदसद्भिः पदार्थैः सम्बध्नाति तस्य तज्जन्ये एव शुद्धाशुद्धी भवत इति सूत्रार्थः ।

शुद्धाशुद्धयोः स्पर्शास्पर्शयोश्च विवेको वर्णाश्रमश्रृंखलाया मौलिकः सिद्धान्तो विद्यते । तस्य च जीवेभ्योऽभ्युदयनिःश्रेयसप्रापणं चरमं लक्ष्यं । मनु-ष्याणामस्वाभाविकं संस्कारं विहत्य स्वाभाविकस्य संस्कारस्य वर्द्धनं तदीयं रहस्यमस्ति ।

इतः पूर्वपादेषु साधु समर्थितमिदं यत् जीवो धर्मसाधनेन पूर्वमभ्युदय-मवसाने च निःश्रेयसमधिगत्य कृतकृत्यो भवतीति । पूर्वञ्चेदमपि संसाधितम् यत् वर्णाश्रमधर्माचाराणां पालनेन आर्य्यजातौ स्वत एव प्रवृत्तेर्निरोधेन निवृत्ते-रभिवृद्धि र्भवति । यतश्च वर्णाश्रमधर्मपालनपरो जीवो बन्धनशील मस्वाभाविकं संस्कारम् निवर्तयन्नद्वितीयं स्वाभाविकं संस्कारं समर्जयति । यावान् वै तस्य स्वाभाविकः संस्कारो वर्द्धते तावदेव स जीवो मुक्तिमार्गारूढो भवति । मानवा-

नामभ्युदयनिःश्रेयसयोर्मार्गस्य सारल्यं विधातुं शुद्धाशुद्धस्पर्शास्पर्शविवेको हि अत्युत्तमः पन्थाः ।

एतदपि च पूर्वमेव प्रदर्शितम् यत् पञ्चानां कोशानां शुद्धिरत्तया यथाक्रमं मल-विकार-विक्षेपावरणास्मिताः पञ्चापि न वर्द्धितुमर्हन्ति । याभिः क्रियाभिर शुद्धिम्प्राप्य आत्मावरणं वर्द्धते ! यस्याश्च स्पर्शेनेदमावरणं घनीभवति । ताः सर्वा अपि क्रिया अभ्युदयार्थिभिः निःश्रेयसेच्छुभि विचारपूर्वकं हेया एवेति । यतो हीयं क्रिया स्थूलशरीरादारभ्य कारणशरीरं यावत् स्वप्रभावं दर्शयति । अतश्चशुद्धाशुद्धयोः स्पर्शास्पर्शयो विवेकस्येदमेव रहस्यं यत् पूर्वोक्त-मल-विकार-विक्षेपावरणास्मिता वर्द्धितुं नार्हेयुरिति । शुद्धाशुद्ध-स्पर्शास्पर्श-विवेकात्मिकाः क्रिया हि पूर्णावयवजीवस्य मानवस्यान्नमय-प्राणमय-मनोमय-विज्ञानमयकोषेषु कीदृशं प्रभावमुत्पादयतीति पूर्वसूत्रेषु सामान्यतः संक्षेपेण प्रतिपादितमेव ।

सम्प्रति सूत्रेणानेन आनन्दमयकोशे क्रियाणां साक्षाद्रूपेणासज्यमानं प्रभावं वक्तुकामोऽभिधत्ते । सद् ब्रह्म, असती माया । सन् आत्मा, असन् अनात्मा । सन् शरीरस्थः कूटस्थः, असन्ति इन्द्रियाणि तद्विषयाश्च । सन् जगदात्मा जगदीश्वरः, असन्तश्च द्रष्टा अद्रष्टा उभयेऽपि भोग्यपदार्थाः । सन् उपास्य इष्टदेवः, असत् जगत् इत्यादि सर्वत्रैव सदसदात्मकं द्वन्द्वं दरीदृश्यते । सतः साम्राज्यं प्रत्याहारत आरभ्य समाधिपर्य्यन्तं विद्यते । असद्राज्यन्तु द्रष्टृदृश्य-सम्बन्धभाक् सर्वोऽपि त्रिपुटीविषयो विद्यते । अतश्च याभिः खलु शारीरिक-मानसिक-बौद्धिक-क्रियाभिः सह पूर्वोक्तस्य सतः सङ्गमो भवति । तेनानन्दमयः कोषो निर्मलो भवति तत्रास्मितारूपो मलो न वर्द्धितु मर्हति । तत्रैव पूर्वोक्ता-सद्विषयसम्पर्केण तु आनन्दमयः कोशः क्रमशो मालिन्यमेव विभर्ति ।

इत्थञ्चेमं गूढातिगूढं विषयमवगन्तुं दार्शनिकं मतभेदं व्यपाकर्तुमिद मेव संक्षेपतो ज्ञेयम् यत् सदनुगामिनः पदार्थाः, सद्युक्ताः सर्वाः क्रियाश्च, सच्छब्द-वाच्या भवन्ति । ताभिश्च क्रियाभिः पञ्चापि कोषाः पवित्रीभवन्ति । मुनिगणा-श्चैवमुक्तेन शुद्धाशुद्ध-स्पर्शास्पर्शविवेकेनानन्दमयं कोषं पवित्रयन्ति । असतः सकाशादागताया अपवित्रतायाः सकाशात् सतः स्पर्शेण पुनरात्मानं पवित्रयन्ति इति संक्षिप्तः शुद्धाशुद्ध-स्पर्शास्पर्शविवेकः ।

प्रसङ्गतः एषां पारस्परिकं सम्बन्धं निर्दिशति—

अन्योऽन्य-सम्बद्धाश्च ॥ ६७ ॥

वर्णाश्रमशृङ्खलायाः सदाचारस्य च लक्ष्यं जीवेभ्योऽभ्युदयप्रदानम् निःश्रेयसाधिगतिप्रापणम् । नियमेन सत्वगुण-वृद्धि करणं । आत्मनश्चावरकान् पञ्चापि कोषान् शोधयत आत्मज्ञानार्थम् उदयकरणमिति तदीयोद्देशः पञ्चस्वपि कोषेषु मालिन्यवृद्धिनिरोधः स्यात्तद्धि कथमपि अग्रे न वर्द्धते । एतद्धि शुद्धाशुद्धस्पर्शास्पर्शविवेक-रहस्यम् ।

विहारोत्कलसंस्कृत एसोसिएशन आचार्यपरीक्षा ।

(निम्नलिखित विद्यार्थी मई मास १९३४ ई० में आचार्य्यके तृतीयखण्ड-परीक्षामें उत्तीर्ण हुए ।)

केन्द्र-पटना ।

(पाणिनीय व्याकरण ।)

(द्वितीय श्रेणी ।)

रोल नं०	विद्यार्थि नाम	पाठशाला नाम	
४	जगन्नाथपाठक	व्रजभूषणविद्यालय,	खरखुरा ।
६	रघुनन्दनपाठक	प्राइवेट	(गया ।)
८	जनार्दन त्रिपाठी	संस्कृतविद्यालय,	बरहरा ।
१०	नागेन्द्रनाथ त्रिपाठी	"	"
१३	देवस्तुप्ति द्विवेदी-हथुवाराज	ज्ञानोदयसंस्कृतविद्यालय,	मानदिरी ।
१४	लक्ष्मीनाथपांडेय	संस्कृतसंजीवनविद्यालय, इङ्गलिशगंज	(पटना ।)
१५	गन्नीपांडेय	"	"
१७	लालबहादुर शर्मा	रामनिरञ्जनदासमुरारका-संस्कृतमहाविद्यालय,	पटनासिटी ।
१८	हरिहरपांडेय	"	"
२१	जटाधर मिश्र	"	"

ज्योतिष ।

(द्वितीयश्रेणी ।)

२३	श्रीगोविन्दद्विवेदी	व्रजभूषणविद्यालय,	खरखुरा (गया ।)
२५	चन्द्रशेखरपाठक	"	"
२७	जलाधारी ठाकुर	"	"
२८	तेजनारायण झा	श्रीकृष्णमाधवानन्दसंस्कृतकालेज,	धानामठ ।

आयुर्वेद ।

(द्वितीयश्रेणी)

२९	चन्द्रभूषण मिश्र	प्राइवेट	(शाहाबाद ।)
३२	प्रमथनाथपांडेय	प्राइवेट	बनारस ।
३५	अम्बिकादत्त त्रिपाठी	सिद्धनाथ शंकरआयुर्वेद विद्यालय,	आरा ।
३६	रामवैराग पाठक	रामप्रतापकमलिया आयुर्वेदविद्यालय,	पटना सिटी ।
३८	रामेश्वरमिश्र	"	"

साहित्य ।

(प्रथमश्रेणी)

४४	जगदीपपाण्डेय	प्राइवेट (गया)	

५७ शिवप्यारे मिश्र	मनोहरदास जैनारायणसंस्कृतविद्यालय, पटनासिटी ।	

(द्वितीय श्रेणी)

३९ कपिलदेवपाठक	प्राइवेट (पटना)	
४२ ब्रह्मदत्तमिश्र	ब्रजभूषण विद्यालय, खरखुरा	(गया)
४३ कुशेश्वरप्रसादमिश्र	"	"
४४ राम हर्षणपाठक	"	"
४५ स्वयंवर पाठक	प्राइवेट	(गया)
४७ रमापति शास्त्री	"	"
४८ श्यामानन्द पाठक	हरिहर विद्यालय, (प्राइवेट) ।	बोध-गया ।
५१ आदित्यनारायण पांडेय	संस्कृत विद्यालय,	नेरुत ।
५२ ब्रजनन्दन शर्मा	संस्कृत महाविद्यालय;	आरा ।
५५ वेदानन्द प्रसाद-रामनिरंजन दास मुरारका संस्कृत महाविद्यालय, पटना		सिटी ।
५६ रघुवीर पांडेय	"	"

केन्द्र मुज़फ्फरपुर ।

पाणिनीयव्याकरण ।

(प्रथम श्रेणी ।)

रोल नं०	विद्यार्थि नाम		पाठशाला नाम
२४	वेदप्रकाश त्रिपाठी	बी० एम० एस० कालेज,	छपरा ।
४८	कमलाकान्त झा	लक्ष्मीवनीविद्यालय,	सरीसाव ।
५०	सूर्य्यनारायण मिश्र	"	
५१	तेजनाथ झा	"	"
५२	जयनारायण ठाकुर,	सीतारामीय संस्कृतविद्यालय,	वराही ।

(द्वितीय श्रेणी ।)

७	उग्रनारायण मिश्र	रामेश्वरलताविद्यालय,	दरभंगा ।
८	उमाकान्त झा	त्रिलोकेश्वरी विद्यामन्दिर,	चनउर ।
१२	रामकरनशर्मा	डी० एस० एस० कालेज,	मुज़फ्फरपुर ।
१३	दिनेशमिश्र	"	
१४	जगनारायण पांडेय	"	"
१६	उमाकान्त झा	"	"
१८	रामजन्म शर्मा	"	"
१९	विशुद्धानन्द त्रिपाठी	"	"
२१	दशरथ झा	"	"
२२	सूर्य्यनारायण झा	केदार विद्यापीठ,	सम्भा-ड्योढ़ी ।
२५	राजेन्द्र त्रिपाठी	बी० एम० एस० कालेज,	छपरा ।

२९ नृसिंहदत्त द्विवेदी ,, ,,
३० रामवचन प्रसाद मिश्र ,, ,,
३३ परमानन्दन शास्त्री विक्रम संस्कृत टोल, चिकनउटा।
३४ वन्शीधर झा ,, ,,
३६ दोलानन्द झा एम० एल० विद्यापीठ, लोहना।
३७ कमलाकान्त झा भैरवीभैरेश्वर टोल, झनझारपुर।
३८ केदारनाथ मिश्र शारदा भवन, नवानी।
४० लक्ष्मीदत्त चौधरी ,, ,,
४१ सुबोधझा शर्मा ,, ,,
४२ पालत झा ,, ,,
४३ शिवनाथ झा सरस्वती सदन कामेश्वर विद्यालय, फुलपरास।
४४ सोमनाथ झा सरस्वती भवन, चिकना।
४५ जगद्धर चौधरी संस्कृतविद्यालय, मधुवनी।
४६ फेंकू मिश्र ,, ,,
४७ खगनाथ झा लक्ष्मीवती विद्यालय, सरिसांव।
४९ महेश ठाकुर ,, ,,
५२ जयनारायण ठाकुर—सीतारामीय संस्कृत विद्यालय, बराही।
५३ विदेश्वरशास्त्री ,, ,,

(द्वितीय श्रेणी)

५४ इन्द्रदेवझा शास्त्री सीतारामीय संस्कृत विद्यालय, बराही।
५५ हरिकान्त मिश्र ,, ,,
५६ जगदानन्द झा लक्ष्मीनारायण विद्यालय, चोरउत।
५८ अनिरुद्ध झा ,, ,,
५९ गणेश झा ,, ,,
६० रामनक्षत्र ओझा—प्रायर पुरुषोत्तम विद्यालय, बेतिया।

ज्योतिष।

(प्रथमश्रेणी)।

६३ उत्तमलाल झा डी० एस० एस० कालेज मुजफ्फरपुर।
६६ जटाधर शर्मा सरस्वती भवन, सुगउना।
७० छेदू झा ,, ,,

(द्वितीयश्रेणी).

६२ यशस्पति झा डी० एस० एस० कालेज, मुजफ्फरपुर।
६७ ताराकान्त झा सरस्वती भवन, सुगउना।
६८ सत्यदेव झा ,, ,,
६९ शुभकान्तमिश्र ,, ,,
७३ रामेश्वर झा संस्कृतविद्यालय, (प्राइवेट) मोटिहारी।
७४ गणेशचन्द्र झा ,, ,,
७५ सिंहेश्वरशर्मा झा ,, ,,

८० गुणराज उपाध्याय — बी० एम० एस० कालेज, छपरा ।

धर्म्मशास्त्र ।

(द्वितीयश्रेणी)

८२ तेजनारायणशर्मा — डी० एस० एस० कालेज, मुज़फ्फरपुर ।

नव्यन्याय ।

(द्वितीयश्रेणी)

८४ जयानन्द शर्मा — डी० एस० एस० कालेज, मुज़फ्फरपुर ।

मीमांसा ।

(द्वितीयश्रेणी)

८५ रामचन्द्रझा शर्मा — डी० एस० एस० कालेज, मुज़फ्फरपुर ।

वेदान्त ।

(द्वितीयश्रेणी)

८६ रत्नेश्वर ठाकुर — डी० एस० एस० कालेज, मुज़फ्फरपुर ।
८७ गोस्वामी सुरेन्द्रशर्मा — " "
८८ रामचन्द्रमिश्र — " "

आयुर्वेद ।

(प्रथमश्रेणी)

९३ वैद्यनाथ झा — डी० एस० एस० कालेज, मुज़फ्फरपुर ।

(द्वितीय श्रेणी)

९० वैद्यनाथ वाजपेयी — प्राइवेट (चम्पारन)
९१ ऋद्धिनाथ पाठक — वैद्यनाथ विद्यालय, सरैयागंज ।
९४ चन्द्रदेवप्रसाद पाण्डेय — डी० एस० एस० कालेज, मुजफ्फरपुर ।
९५ गोस्वामी रामराज गिरि — " "
९६ रामप्रीतसिन्हा वर्मा — " "
१०१ गणपति उपाध्याय — बी० एम० एस० कालेज, छपरा ।
१०२ रामप्रसाद द्विवेदी — " "
१०४ योगीन्द्र पाठक — प्राइवेट (दरभंगा)
१०६ भवानीदत्त शर्मा — प्राइवेट (शाहाबाद) ।

साहित्य ।

(प्रथम श्रेणी)

१२७ दरबारी झा — डी० एस० एस० कालेज, मुजफ्फरपुर ।

(द्वितीयश्रेणी)

१०८ मधुकान्त झा — संस्कृत विद्यालय, मधुबनी ।
१११ महादेव द्विवेदी — राजसंस्कृतविद्यालय, बेतिया ।
११२ रामजीमिश्र — डी० एस० एस० कालेज, मुजफ्फरपुर ।

११७	वैद्यनाथमिश्र शर्मा	" "
११८	बलदेव ठाकुर	" "
१२५	रामविलास ठाकुर	" "
१२६	भुवनेश्वरत्रिपाठी	विक्रम संस्कृत टोल, चिकनौटा।
१३०	वृन्दाविहारी चतुर्वेदी	प्राइवेट (सारन)

कर्मकाण्ड।

(द्वितीयश्रेणी)

१३३	देवीदत्तशर्मा	ब्रह्मचर्य्याश्रम संस्कृत विद्यालय, गन्नीपुर।

पुराण।

(द्वितीयश्रेणी)

१३४	मंगलप्रसाद शर्मा	डी० एस० एस० कालेज, मुजफ्फरपुर।
१३५	उदयकरण शर्मा	" "

केन्द्र भागलपुर।

पाणिनीय व्याकरण।

(प्रथमश्रेणी)

रोल नं०	विद्यार्थि नाम	पाठशाला नाम
४	राधाकान्त झा	वैद्यनाथसंस्कृत विद्यालय, देवघर।

(द्वितीय श्रेणी)

२	भुवनेश्वर मिश्र	वैद्यनाथ संस्कृत विद्यालय, देवघर।
३	भगवान नारायण ठाकुर	" "
६	सहदेव झा	प्राइवेट (भागलपुर)
८	अम्बिकानन्द झा	कलावती संस्कृत विद्यालय, सुलतानगंज।
६	कमलनारायण झा	" "
१०	नागेन्द्र शास्त्री झा	" "
११	कृष्णदेव ठाकुर	करणगढ़ संस्कृत टोल, नाथनगर।
१२	शिवनारायण झा	" "
१४	अधिकनारायण झा	श्रीकृष्ण विद्यालय, खगड़िआ।
१५	ब्रजनन्दनमिश्र	" "

केन्द्र रांची।

साहित्य।

(द्वितीय श्रेणी)

रोल नं०	विद्यार्थि नाम	पाठशाला नाम
२	महाराज द्विवेदी	संस्कृत संजीवन विद्यालय, जगन्नादि।
३	जयनाथेन्द्र गुरु	" "

बिहारोत्कल संस्कृत एसोसिएशन ।

[निम्नलिखित विद्यार्थि मई मास १६३४ ई० में आचार्य्यपरीक्षामें उत्तीर्ण हुए हैं ।]

केन्द्र पटना ।

(वेदाचार्य्य ।

(द्वितीयश्रेणी)

रोल नं०	विद्यार्थि नाम	पाठशाला नाम
१	ब्रह्मदत्त मिश्र	श्री रामानुज संस्कृत विद्यालय,बाभनगावाँ ।

(व्याकरणाचार्य्य)

(द्वितीय श्रेणी)

रोल नं०	विद्यार्थि नाम	पाठशाला नाम
२	सूर्य्यनारायण पाण्डेय	प्राइवेट (मुंगेर)
३	शालग्राम झा	रामनिरंजनदासमुरारका संस्कृतमहाविद्यालय, पटना सिटी ।
४	रामदेव झा	,, ,,
५	रामानुज ओझा	,, ,,

(ज्योतिषाचार्य्य)

(द्वितीय श्रेणी)

रोल नं०	विद्यार्थि नाम	पाठशाला नाम
७	सभाकान्त चौधरी	बृजभूषणविद्यालय, खरखुरा ।
८	तेजनारायण ठाकुर	,, ,,

(नव्य न्यायाचार्य्य)

(द्वितीय श्रेणी)

रोल नं०	विद्यार्थि नाम	पाठशाला नाम
६	रमेश झा शर्मा	प्राइवेट (दरभंगा)
१०	राधाकान्त मिश्र	बृजभूषण विद्यालय, खरखुरा ।
११	कुलानन्द मिश्र	प्राइवेट (दरभंगा)

(आयुर्वेदाचार्य्य)

(द्वितीय श्रेणी)

रोल नं०	विद्यार्थि नाम	पाठशाला नाम
१३	यदुनन्दन पाठक	श्री सिद्धनाथ शंकर आयुर्वेद विद्यालय, आरा ।
१४	भूमीश्वर पाठक	रामप्रतापकमलीया आयुर्वेदविद्यालय, पटना सिटी ।

(साहित्याचार्य्य)

(प्रथम श्रेणी)

रोल नं०	विद्यार्थि नाम	पाठशाला नाम
१६	सत्यव्रत सिन्हा	प्राइवेट (बलिया)
१७	अयोध्याप्रसाद शर्मा	बलदेवसहायसंस्कृतमहाविद्यालय, कानपुर, (प्राइवेट)

२३ जानकीवल्लभ शर्मा — प्राइवेट (गया)

(द्वितीय श्रेणी)

२० नन्दकिशोर पाठक — श्री रामविनोदविद्यालय, उत्तरमानस (गया)
२२ श्यामावल्लभ शर्मा — प्राइवेट (गया)
२४ भृगुनाथ मिश्र — हरगौरी संस्कृत विद्यालय, लँभौली ।
२५ हनुमान राम — संस्कृत विद्यालय, पालगंज (हजारीबाग) (प्राइवेट)

केन्द्र मुजफ्फरपुर ।

(वेदाचार्य्य)

(द्वितीय श्रेणी)

१ उपेन्द्रमिश्र — डी० एस० एस० कालेज, मुजफ्फरपुर ।

(व्याकरणाचार्य्य)

(द्वितीय श्रेणी)

३ जयकान्त शर्मा झा — जानकी भवन संस्कृत विद्यालय, सतगढ़ ।
५ लक्ष्मण मिश्र — शारदा भवन, नवानी ।
८ सूर्य्यनारायण चौधरी — लक्ष्मीवती विद्यालय, सरिसांव ।
९ जटाशंकर शास्त्री — सीतारामीय संस्कृत विद्यालय, बाराही ।
१० कुशेश्वर झा शर्मा — डी० एस० एस० कालेज, मुजफ्फरपुर ।
१२ रामचन्द्र झा शर्मा — ,, ,,
१५ श्रीनाथ त्रिपाठी — ,, ,,
१६ ब्रजविहारी पाण्डेय — ,, ,,
१७ कामताप्रसाद ओझा — ,, ,,
१८ गणेशदत्त शर्मा — ,, ,,
१९ हरिनाथ झा — ,, ,,
२० शिवरत्न पाण्डेय — ,, ,,

(ज्योतिषाचार्य्य)

(द्वितीय श्रेणी)

२७ लक्ष्मीकान्त पाठक — डी० एस० एस० कालेज, मुजफ्फरपुर ।
२८ अक्षयलाल झा — ,, ,,
२९ राधारमण झा — ,, ,,
३० महानन्द मिश्र — ,, ,,
३१ बद्रीनारायण मिश्र — ,, ,,
३२ भूपनारायण झा — सरस्वती भवन संस्कृत टोल, सुपौना ।

३५	रामकिशोर झा	प्राइवेट (मुजफ्फरपुर)
३६	सत्यदेव त्रिपाठी	प्राइवेट (सारन)
३७	रामपुकार द्विवेदी	बी० एम० एस० कालेज, छपरा।
३८	चन्द्रशेखर झा	प्राइवेट (बनारस)
३९	अभिनन्दन झा	मिथिला संस्कृत विद्यालय, लहरियासराय।
३९ए	रामकृष्ण झा	संस्कृत महाविद्यालय, मरिहानी (प्राइवेट)

(नव्य-न्यायाचार्य्य)

(द्वितीय श्रेणी)

४०	नमोनारायण झा	प्राइवेट (मुजफ्फरपुर)
४१	उपेन्द्र झा	रामेश्वरलता विद्यालय, दरभंगा।

(मीमांसाचार्य्य)

(प्रथम श्रेणी)

४४	कृष्णेश्वर झा	प्राइवेट (दरभंगा)

(द्वितीय श्रेणी)

४३	उमाकान्त ठाकुर	डी० एस० एस० कालेज, मुजफ्फरपुर।

(वेदान्ताचार्य्य)

(द्वितीय श्रेणी)

४५	पुरन्दर झा	रामेश्वरलता विद्यालय, दरभंगा।

(आयुर्वेदाचार्य्य)

(द्वितीय श्रेणी)

४६	विन्ध्य चल पाण्डेय	महाराज धर्मसमाजसंस्कृतविद्यालय, मोतिहारी।
४७	कालीकुमार द्विवेदी	डी० एस० एस० कालेज, मुजफ्फरपुर।
४८	वासुदेवप्रसाद मिश्र	„ „
४९	जगदीश मिश्र	„ „
५०	उमेश झा	बी० एम० एस० कालेज, छपरा।
५१	धर्म्मराज मिश्र	„ „
५२	पवहारि द्विवेदी	„ „
५३	सरजूप्रसाद पाण्डेय	„ „
५४	शशीन्द्र पाठक	प्राइवेट (दरभंगा)

(साहित्याचार्य्य)

(प्रथम श्रेणी)

५६	बेचन झा	डी० एस० एस० कालेज, मुजफ्फरपुर।

(द्वितीय श्रेणी)

५५	महानन्द ठाकुर	संस्कृत विद्यालय, मधुबनी।
५७	कुसुमाकर पाण्डेय	डी० एस० एस० कालेज, मुजफ्फरपुर।

५८	गोबरलाल दास	" "
६०	बाबुलाल झा	" "
६१	जगन्नाथ झा	प्राइवेट (भागलपुर)
६६प,	गंगाधर मिश्र	प्राइवेट (मुजफ्फरपुर)

(पुराणाचार्य)

६७	आनन्देश्वर शर्मा	डी० एस० एस० कालेज, मुजफ्फरपुर ।

केन्द्र भागलपुर ।

(व्याकरणाचार्य)

(द्वितीय श्रेणी)

३	शुकदेव झा	प्राइवेट (भागलपुर)
४	कृष्णकान्त शास्त्रि झा	कलावती संस्कृत विद्यालय, सुलतानगंज ।
६	उग्रनारायण झा	कलावतीसंस्कृतविद्यालय, सुलतानगंज ।
७	जटानन्द झा	वैद्यनाथ संस्कृत विद्यालय, देवघर ।
८	मोतीनाथ शर्मा	वैद्यनाथ संस्कृत विद्यालय, देवघर ।
९	रामेश्वर पाठक	" "
१०	देवनन्दन झा	" "
११	सौदामिनीनन्दन झा	" "
१२	हरिनारायण झा	" "
१३	अर्जुन झा	" "
१४	शशिशेखर राजहंस	" "
१५	वैद्यनाथ झा	" "
१५प,	मतिकान्त झा	श्याम भवन संस्कृत विद्यालय, तेलडीह ।

(साहित्याचार्य)

(द्वितीय श्रेणी)

१७	महेश्वरप्रसाद मिश्र	दोग्यप्रभासंस्कृत विद्यालय, समुखिया ।

संस्कृतज्ञानां कृते, महत्सौकर्यम्

सनातनधर्मोपयोगिनो ग्रन्था।

[निम्ननिर्दिष्टाः ग्रन्था वैज्ञानिक्या युक्त्या सनातनधर्मसिद्धान्तं दृढ़ीकुर्वन्ति । एतेषां विलोकनेन महोपकारो नूनं भावीतितद्ग्रहणार्थं सर्वे निवेद्यन्ते]

ईशोपनिषद् ॥) केनोपनिषद् ॥) शम्भुगीता १) शक्तिगीता १) संन्यासगीता १) शास्त्रचन्द्रिका १॥), स्वजातीयमहायज्ञ १) धर्मसुधाकर २) योगदर्शन २) वेदान्तदर्शनचतुःसूत्री ।=) सप्तशतीगीता ।॥) धीशगीता ॥।) सूर्यगीता ॥) विष्णुगीता १) धर्मकर्मदीपिका ॥) कर्ममीमांसादर्शन २भाग १॥)--२) मन्त्रयोग संहिता १) हठयोगसंहिता ॥।) धर्मकल्पद्रुमः-अष्टमभागपर्यन्तम्-क्रमशो मूल्यम् ३) १॥) ३) २) २) १॥) २) २) तुलसीकृत-रामायण १॥) चरित्र चन्द्रिका २भाग १) १॥) सतीचरित्रचन्द्रिका २) श्रीमद्भगवद्गीता गीतार्थचन्द्रिकानामकव्याख्यासहिता २॥) The World's Eternal Religion 3/-मार्कण्डेयपुराण हिन्दी; रहस्योद्घाटिनीटीकासहित प्रथमभाग १), उपदेशपारिजातः ॥) कल्किपुराणम् १॥) गुरुगीता ।) श्रीरामगीता २॥) कठोपनिषत् शङ्करभाष्य सहिता १=) भाष्य ५) श्रीमद्भागवतम् २॥) आश्वलायनगृह्यसूत्रम् २) दशकर्मपद्धतिः (सोलहसंस्कार) २॥) श्राद्धविवेकः १॥) प्रतिष्ठामयूखः ॥) शान्तिमयूखः १) मन्त्रमहोदधिः ३) देवीभागवतम् २॥) महानिर्वाणतन्त्रम् ४) माधवनिदानम् २) सांख्यकारिका ॥) चरकसंहिता ४) सुश्रुतसंहिता ४) निरुक्तम् ८) दायबोध २) पुराणरहस्यम् १) अत्र व्याकरण-काव्यालङ्कार-पुराण-ज्योतिष-न्याय-मीमांसा-वेदान्त-नाटक-चम्पू-कोशेतिहासग्रन्थाः, तथा अन्यानि विविधानि धार्मिकपुस्तकानि हिन्दीसाहित्यपुस्तकानि च मिलन्ति । पत्रं लिखित्वा पुस्तकसूचि गृह्यताम् । पत्रप्रेषणं संकेतः मैनेजर, निगमागमबुकडिपो, भारतधर्मसिण्डिकेट, स्टेशनरोड, बनारस कैन्ट ।

धर्मविज्ञानम् ।

प्रणेता-सनातनधर्मस्य सुप्रसिद्धव्याख्याता श्रीस्वामी दयानन्दजी महाराजः ।

अस्मिन् धर्मग्रन्थरत्ने सनातनधर्मस्य सम्पूर्णो प्रतिपाद्यविषयः सुमहतानुसन्धानेन वैज्ञानिकेन विधिना वर्णितो विद्यते । अस्यैकस्यैव पुस्तकस्याध्ययनेन सर्वविधोऽपि धार्मिकसन्देहो निरस्तः स्यात् । मूल्यं नवशतात्मकपृष्ठे रमणीयकर्गले सुमनोहराक्षरैः मुद्रितस्य पुस्तकस्य रूप्यकचतुष्टयम् । मार्गव्ययः पृथक् देयः ।

प्राप्तिस्थानम्—

मैनेजर धर्मप्रचारक-ग्रन्थमाला C/oमहामण्डल भवन,

जगतगंज, बनारस ।

सूर्य्योदय-नियमाः।

१—प्रति पौर्णिमुदेति ततो द्वित्रैरेव दिनैः सदस्यसेवामातनुते। सति विलम्बे निजपत्रा-(डाकघर) लयेऽन्विष्य कार्य्यालये पत्रप्रेषणमुचितम्।

२—धनादेशपत्र (मनियार्डर) द्वारैव मुद्राप्रेषणं साधीयोऽन्यथा वी० पी० मध्ये ।=) पडाणकानां व्यर्थव्ययो भवति।

३-प्राचीनग्राहकैः स्वग्राहकसंख्याऽवश्यं लेख्या। नूतनैश्च नूतनोऽहं ग्राहको भवितुमिच्छामीति लेख्यम्। निज-पूर्णस्थान-सङ्केतादिकं साधु सुस्पष्टाक्षरेणैव लेख्यम्। सूर्य्योदय-सदस्याश्च संक्षेपेण चतुर्विधाः सन्ति। १—संरक्षकाः प्रतिवर्षं ५) ददति, २—सहायकाः प्रतिवर्षं ३) ददति। ३—साधारणाश्च प्रतिवर्षं १) ददति। आचार्य्या महामण्डलीय-सदस्याश्च सूर्य्योदयस्य सम्मानित-सदस्या गण्यन्ते। तेऽपि, आर्य्यमहिला-पुस्तकालयाध्यक्षाश्च १) एकरूप्यकेणैव सहायकसदस्या भवितुमर्हन्ति।

लेखका विनिवेद्यन्ते।

१—त एव लेखा इह प्रकाश्यन्ते ये सुस्पष्टाक्षरा विरलपंक्तिकाः सरल-सरला भावपूर्णाश्छात्रोपयोगिनो भवन्ति। साहित्यिका धार्मिका सामाजिका ऐतिहासिका गवेषणा-सम्बन्धिनश्च प्रसादगुणगुम्फिता लेखाः प्रकाशने प्राथम्यमा-श्रयन्ति। अतश्च लेखकैः स्वलेखभावार्थं मनोहरत्वमासञ्जनीयं न तु शब्दकाठिन्या-दिषु। २—कविताश्च स्वल्पपदा भावपूर्णा अपेक्ष्यन्ते न दीर्घाः। इह "गद्यं कवीनां निकषं वदन्तीति" गद्यमया एव लेखाः प्रायो गृह्यन्ते।

विज्ञापनादिनिश्चयार्थं कार्य्यालये प्रष्टव्यम्। सर्वविधपत्रव्यवहारोऽधो-निर्दिष्ट-संकेतेनैव कार्य्यः।

अवधेशप्रसादद्विवेदी (काव्यतीर्थः)
व्यवस्थापकः।

मन्दिरप्रवेशाधिकारप्रस्तावः।

यस्य मन्दिरप्रवेशायोग्यतानिवारणप्रस्तावस्य (बिल) कृते वर्षं यावदेता-वदासीदान्दोलनम् स हि प्रस्तावः (बिल) तज्जनकेनैव श्रवटे (कवूर) निखातः। श्रीरंग ऐयरमहोदयेन एसेम्बलीमध्ये उपस्थापितः स्वकीयः प्रस्तावः प्रान्तीय-शासकानां तथा समस्त-सनातनधर्मावलम्बिनां च तत्प्रस्ताव-विरोधे मताधिक्यं विलोक्य स्वयमेव परावर्त्तितः। अत्र धन्यवादार्हा कलिकतास्था देवालयसंरक्षणसमितिर्विद्यते या च अविरतमर्थसाहाय्येन प्रचारेण च सुधार-कारणामिमं प्रयत्नमसफलितवती इति (कोऽपिहिन्दुसंस्कृति हितैषी)।

Printed by Baldeo Datt Thaker and Published by A. P. Dwivedi at the Bharat Dharma Press, Benares